

PROTESTANTEN

Alec Ryrie

Protestanten

Het geloof dat de moderne wereld vormgaf

Vertaald uit het Engels door André Haacke en Ruud van der Helm

Hollands Diep bedankt Elsbeth Ypma voor de vertaling van alle gedichten en hymnen in *Protestanten*; en Alinda Damsma en ds. Jan Hoekert voor hun kritische en constructieve bijdragen aan de vertaling van dit boek.

Oorspronkelijke titel: *Protestants, The Radicals Who Made The Modern World*

Oorspronkelijk uitgegeven door: William Collins, 2017

© Alec Ryrie, 2017

© Vertaling uit het Engels: André Haacke en Ruud van der Helm, 2017

© Nederlandse uitgave: Hollands Diep, Amsterdam 2017

Omslagontwerp: Studio Jan de Boer, Amsterdam

Typografie: Crius Group, Hulshout

Foto auteur: © Victoria Ryrie

ISBN 978 90 488 2525 7

ISBN 978 90 488 2526 4 (e-book)

NUR 694

www.hollandsdiep.nl

www.overamstel.com

O V E R A M S T E L

uitgevers

Hollands Diep is een imprint van Overamstel Uitgevers bv

Alle rechten voorbehouden.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Ter nagedachtenis aan Bill Ryrie (1928-2012)

Inhoudsopgave

Inleiding	15
Deel 1: het tijdperk van de reformatie	31
1. Luther en de dweepers	33
De oproep tot hervorming	34
Een onbedoeld revolutionair	38
‘Gevangene van het Woord van God’	50
De reformatie van de dweepers	59
2. Beschermheren en tirannen	65
De reformatie intomen	66
De twee koninkrijken	74
Chaos en orde	80
Revolutionaire heiligen	85
3. Het echech van het calvinisme	92
Parallele reformaties	93
Calvijns bijdrage	98
Lutheranisme op zoek naar harmonie	103
Dromen over eenheid	107
Het uiteenvallen van het calvinisme	114
4. Ketteren, martelaren en heksen	121
Martelaarschap en ketterij	122
Het tij keren	129
De luxe van intolerantie	135
De onderdanen van de duivel	145

5. De Britse maalstroom	150
Een onwaarschijnlijke oorlog	151
De vrede veroveren	158
Reizen naar het onbekende	167
Quakers en anglicanen	176
6. Van Babels stromen naar een stad op een heuvel	183
Een tijdperk van ballingen	184
Amerikaanse pelgrimstochten	191
Prediken tot de naties	197
Deel II: de moderne tijd	211
7. Begeestering versus geloofsijver	213
Het piëtistisch avontuur	217
Moravische broeders	229
Methodisme: het Engelse stiefkind van het piëtisme	234
De nieuwe wereld van de opwekkingen	240
8. Slaven van Christus	249
De opkomst van protestantse slavernij	251
Leven met slavernij	256
De weg naar afschaffing	266
Het evangelie van de slavernij	273
Lessen van de slavernij	282
9. Het Wilde Westen van het protestantisme	286
Grote-tenten-protestantisme	287
Het communitarisme als alternatief	298
De smalle weg	303
Getuigen voor Jehova	310
Protestanten der Laatste Dagen	318
10. De bezoeking van het liberalisme	326
Het liberale project	328
Gods opeenvolgende openbaringen	336
Het 'Boek van de Natuur'	342
Liberalisme in de loopgraven	349

11. Twee koninkrijken in het Derde Rijk	363
Tot vrede komen met het nazisme	367
Een schaduw van oppositie	380
De grenzen van het mogelijke	389
12. Religieus links en religieus rechts	397
Het redden van de beschaving in het tijdperk van de Tweede Wereldoorlog	404
Het evangelie van de burgerrechten	415
Het profetisch christendom van de jaren zestig	422
De crisis van religieus links	431
Deel III: het tijdperk van de mondialisering	443
13. De verlossing van Zuid-Afrika	445
Kolonisten en zendelingen	447
Bloedrivier	453
‘Afzonderlijke ontwikkeling’	462
De Trek naar berouw	477
De getuigenis van de onafhankelijke kerken	486
14. Korea in voor- en tegenspoed	490
Het begin van de zending	491
Opwekking en nationalisme	497
Zuid-Korea’s reis	507
Sunbogeum – het ‘zuivere evangelie’	514
Noordelijke angst en hoop	519
15. De lange mars van het Chinese protestantisme	527
Dromen en visioenen	529
Protestanten en imperialisten	538
Dood en opstanding in de Volksrepubliek	546
Geloven in het moderne China	558
China’s protestantse toekomst	567
16. De pinksterbeweging – een oude vlam	575
Een wijdvertakte afstamming	576
De pinksterervaring	586
Tot wasdom komen als een mondiaal geloof	598

Politiek en de pinksterbeweging	604
Epiloog	614
Oude en nieuwe ruzies	616
Protestanten in de wereld	627
Dankwoord	633
Verklarende woordenlijst	635
fotoverantwoording	642
Register	644
Noten	666

CENTRAAL-EUROPA

halverwege de zestiende eeuw

 Het Heilige Roomse Rijk

Inleiding

In 1524 viel Erasmus van Rotterdam fel uit tegen een fanatieke nieuwe cultus die zich als een plaag over het noorden van Europa verspreidde. Deze lieden beweren dat ze de zuivere Bijbelse boodschap verkondigen, schreef hij. Maar kijk eens hoe ze de Bijbel misbruiken. Ze geven zo'n draai aan de teksten dat die alles kunnen betekenen wat zij maar willen:

Ze zijn net als jonge mannen die zo buitensporig verliefd zijn op een meisje, dat ze zich inbeelden hun geliefde overal en in iedereen te herkennen; of een beter voorbeeld nog is als twee strijders die in de hitte van het gevecht alles wat bij de hand is als projectiel gebruiken, of het nu een kruik of bord is.¹

Dit boek gaat over deze cultus en de wijze waarop hij is uitgegroeid tot een van de creatiefste en meest ontregelende bewegingen in de geschiedenis van de mensheid. Tegenwoordig hangt ongeveer een achtste deel van alle mensen op aarde deze cultus aan, maar hij heeft ook de wereld waarin de rest van de mensheid leeft op een beslissende wijze beïnvloed. Het is mijn streven u er als lezer van te overtuigen dat we de moderne tijd alleen kunnen begrijpen als we ook een helder begrip hebben van de dynamische geschiedenis van het protestantse christendom.

Erasmus had het overigens bij het rechte eind: protestanten zijn zowel strijders als geliefden. Ze redetwisten met iedereen over elk onderwerp. Sommige kwesties zijn nogal duister, andere zijn nietsontziend pragmatisch. Als we de belangrijkste ideologische disputen

van de laatste vijfhonderd jaar overzien – voor of tegen verdraagzaamheid, slavernij, imperialisme, fascisme of communisme – blijkt dat protestantse christenen posities hebben ingenomen aan beide zijden van de discussie.

Maar protestanten zijn ook geliefden. Vanaf het vroegste begin ligt de liefdesrelatie met God hun zeer na aan het hart. Net als veel andere langdurige liefdesrelaties heeft ook deze relatie talrijke verschillende fasen doorlopen, van een prille verliefdheid en een aangenaam echtverbond tot een soms gespannen co-existentie of opnieuw oplaaierende hartstocht. Achter alle twisten en discussies is dit het onderscheidende kenmerk van het protestantisme: de ervaring van deze liefde en de herinnering daaraan – een relatie waar geen enkele kerk of autoriteit ooit inbreuk op kan maken. Juist omdat de liefde voor God protestanten zo na aan het hart ligt, zijn ze bereid elkaar en de rest van de wereld uit Gods naam te bestrijden.

Het verhaal van dit boek heeft zowel een innerlijke als uiterlijke kant; het is een spirituele en emotionele vertelling met praktische en politieke implicaties. De spirituele kern van het protestantisme straalt schokgolven uit die kunnen aanwellen tot tsunami's die breken op de werkelijkheid van het alledaagse bestaan. Dit boek vertelt over de veranderingen die deze tsunami's in hun kielzog hebben achtergelaten. Protestanten hebben tirannen overbluft, politieke veranderingen opgeëist, verdraagzaamheid bepleit en zich op het individu laten voorstaan. Evenzo hebben ze echter vastgehouden aan een door God geschonken ongelijkheid, de macht van de staat bestendig, andersdenkenden vervolgd, en het belang van de gemeenschap boven dat van haar leden gesteld. Ze hebben onderling godsdienstoorlogen uitgevochten en hun worsteling met secularisatie tot een kruistocht gemaakt. Sommigen probeerden zich volledig uit de seculiere wereld en de politiek terug te trekken en namen juist daarmee het meest revolutionaire standpunt in.

De protestantse reformatie is onmiskenbaar een belangrijke gebeurtenis in de wereldgeschiedenis, maar dat wil niet zeggen dat ze met de eer kan strijken of de verantwoordelijkheid moet dragen voor

alles wat zich sindsdien heeft voorgedaan. Evenmin maakt ze Maarten Luther tot een profeet van het individualisme of een held van de vrije wil. Luther en de protestanten die hem opvolgden, probeerden de wereld niet te moderniseren, maar haar te redden. Niettemin hebben ze in de loop van dit proces een diepgaande invloed uitgeoefend op de manier waarop wij denken over onszelf, onze samenleving en onze relatie tot God. Dit boek beschrijft het verhaal van deze transformatie. In grote lijnen gaat dit verhaal over drie sleutelingredienten van onze wereld die in het protestantse christendom zijn geworteld.

Het eerste ingrediënt is vrijelijk onderzoek kunnen doen. Protestanten zijn daar slechts langzaam en weifelend op uitgekomen, maar Luthers kernprincipes leidden al onverbidlijk in deze richting. De imperatief dat elke vorm van gezag op het gebied van religie provisoorsch is en dat het menselijk geweten – dat slechts wordt ingetoomd door de Bijbel en de Heilige Geest – uiteindelijk soeverein is, zorgde ervoor dat protestanten die de grenzen van het acceptabele discours proberen te respecteren, daar nooit in zijn geslaagd. Protestanten zijn altijd onderling verdeeld geweest over zowel het religieus als politiek leiderschap. Tegelijk maakte deze verdeeldheid het echter gemakkelijker om ruimte te bieden aan nieuwe en afwijkende ideeën, zowel thuis als over de grenzen.

Het protestantisme is geen paradijs van vrije meningsuiting, maar eerder een niet-vastomlijnde, ongedisciplineerde gedachtenwisseling. De wijze waarop het protestantisme telkens weer nieuwe ideeën heeft gegenereerd en oude ideeën nieuw leven heeft inblazen, is een terugkerend thema in dit boek. Het protestantisme ondermijnde met zijn oude discussietechnieken de censuur op het gedrukte woord. Protestantse universiteiten en geleerden gaven het voorbeeld bij de opkomst van de nieuwe natuurwetenschappen in de zestiende en zeventiende eeuw. Een denkbeeld dat een paar radicale protestanten uitdroeg, is langzaam en aarzelend uitgroeid tot een nieuwe orthodoxie: religieuze verschillen en vrije meningsuiting dienen te worden beschouwd als een grondbeginsel in plaats van alleen te worden getolereerd als een onvermijdelijke noodzaak.

Deze laatste ontwikkeling sloot aan bij een tweede, risicovoller ingrediënt van het protestantisme: zijn geneigdheid tot wat wij genoopt zijn democratie te noemen. Bijna alle protestanten vóór de negentiende eeuw, en ook nog veel protestanten daarna, hebben dit begrip met afschuw aanschouwd. Maar hoe dan ook, de onderstroom was er. In het verleden hebben protestanten zich vaak moeten inlaten met regeringen die hun overtuigingen niet deelden. Ze stonden echter niet op het recht hun heersers zelf te kiezen, maar zagen het als hun verplichting en verantwoordelijkheid om welke heerser ook uit te dagen. In de vervulling van deze plechtige plicht 'is ieder mens gelijk', schreef de Schotse radicaal John Knox in 1558.² Toentertijd waren slechts weinig protestanten het met hem eens, en zelfs Knox bedoelde met gelijkheid iets volstrekt anders dan wat wij er tegenwoordig onder verstaan. De meeste vroege protestanten stonden positief tegenover monarchie, orde en maatschappelijke stabiliteit. Hun heersers hadden echter de onverdraaglijke neiging om te handelen in strijd met Gods wil en dus moesten protestanten keer op keer het initiatief in eigen hand nemen, zij het met tegenzin. Dat is precies wat we kunnen verwachten van gelovigen wier geweten door de liefde voor God is aangevuurd en die bereid zijn alles en iedereen onder handen te nemen.

Uiteindelijk zou dat kunnen leiden tot een revolutie of tot de creatie van intolerante theocratieën. Dat is herhaaldelijk ook gebeurd, zoals we zullen zien, maar deze aandriften werden meestal in toom gehouden door het apolitieke karakter van het protestantisme. Dit derde en laatste ingrediënt van de protestantse moderniseringscocktail wordt minder vaak opgemerkt, maar is daarmee niet minder betekenisvol. Bij tijd en wijle hebben protestanten het opgenomen tegen hun heersers of hen zelfs afgezet. Hun meest constante politieke wens was echter gewoon met rust te worden gelaten. Teruggrijpend op de Romeinse antieke wortels van het christendom, hebben protestanten geprobeerd een spirituele ruimte voor zichzelf te reserveren waar politiek en het wereldlijk gezag niet van toepassing zijn. Ze hebben er ook altijd aan vastgehouden dat ze deze ruimte, het ko-

ninkrijk van Christus, veel belangrijker vinden dan de verachtelijke, voorbijgaande, kibbelzieke ondermaanse wereld. Het resultaat is een paradox: protestanten zijn vaak getrouwe onderdanen van door en door verfoeilijke heersers geweest, maar zolang hun eigen afzonderlijke domein werd gerespecteerd, toonden ze geen enkele belangstelling voor politiek; heersers die hun domein niet respecteerden, konden echter rekenen op een onverwacht koppige oppositie. In de loop van de geschiedenis hebben protestanten de moderne wereld mede aan het eigenaardige, tegenintuïtieve begrip van het gelimiteerd gezag geholpen: het principe dat zelfs de meest rechtvaardige heerser als voorname plicht heeft de vrijheid van zijn onderdanen te respecteren en hun toe te staan hun leven in te richten zoals hen dat goeddunkt.

Deze idealen lijken tegenwoordig tamelijk vanzelfsprekend, maar afgezet tegen de geschiedenis van de mensheid moeten ze toch als hoogst uitzonderlijk worden gekwalificeerd. Deze twee principes, dat we allen inspraak moeten hebben bij het kiezen van onze leiders én dat hun macht over ons gelimiteerd dient te zijn, staan op gespannen voet met elkaar, zoals elke samenleving heeft ontdekt die probeerde vrijheid en democratie te combineren. Zonder het protestantisme en zijn eigenaardige preoccupaties was deze vreemde, wonderbaarlijke synthese waarschijnlijk nimmer tot stand gekomen.

Dat brengt ons op een van de hardnekkigste raadselen rond protestantisme en moderniteit. Vanaf de lancering van het concept van het 'protestantse arbeidsethos' door de grote Duitse socioloog Max Weber in 1904, werd intuïtief aangenomen dat er tussen het protestantisme en kapitalisme een bijzonder verband bestond. Ondanks het briljante karakter van zijn argumenten heeft het feitelijke bewijsmateriaal dat Weber aanvoerde om zijn inzicht te onderbouwen, nooit echt standgehouden; ook zijn opvolgers hebben het er niet veel beter van afgebracht.³ Het klopt dat het kapitalisme vaak floreerde in protestantse samenlevingen, en ook dat het protestantisme vaak floreerde in samenlevingen die recentelijk het kapitalisme hadden omarmd, zoals het zestiende-eeuwse Holland, het achttiende-eeuwse Engeland en het twintigste-eeuwse Zuid-Korea laten zien. Even dui-

delijk is echter dat kapitalisme en protestantisme ook kunnen floreren in afwezigheid van elkaar. Twee opmerkingen hierover. Ten eerste lijkt de sociaal-politieke structuur die het protestantisme met zich meebrengt – gebaseerd op vrij onderzoek, groepsdemocratie en gelimiteerd gezag – de markteconomie te bevorderen.

Ten tweede is er de kwestie van houding, ofwel stemming. Zoals Weber naar voren bracht, is een van de eigenaardige aspecten van het kapitalisme zijn ‘rusteloze activiteit’.⁴ Protestanten voelen zich niet constant verplicht een rusteloze economische activiteit uit te oefenen, maar de behoefte om de meedogenloos wegtikkende minuten van hun bestaan een invulling te geven die zowel onberispelijk als nuttig is, zal hen stellig een duwtje in deze richting geven. Een algemene rusteloosheid ofwel ongedurige instabiliteit is absoluut een wezenlijk kenmerk van het protestantse leven. Protestanten lijken niet in de wieg gelegd voor een bestendige gemoedsrust of consensus. Ze zullen eerder jacht maken op nieuwe waarheden, nieuwe zonden op het spoor proberen te komen of trachten oude deugden in ere te herstellen. Ze zijn zich er altijd van bewust dat hun religieuze leven gebrekkig en inadequaat is; ze verdenken elk nieuw instituut dat in het leven wordt geroepen vanaf de eerste dag van een mogelijke verstarring in formalisme en hypocrisie. Ze beginnen aldoor nieuwe discussies en roepen voortdurend nieuwe vormen in het leven. Deze zichzelf in stand houdende dynamo van onvrede en verlangen heeft ook bijgedragen aan het versterken en ondersteunen van de groei van het kapitalisme. Meer algemeen gesproken is ze een van de aandrijfkrachten van de moderne geschiedenis, zowel in het recente verleden als het heden.

Dit boek zet uiteen hoe de eerste vijf eeuwen van het protestantisme ons hebben gebracht op de plaats waar we nu zijn en het stelt de vraag wat de toekomst ons te bieden heeft. Het is niet zozeer een geschiedenis van het protestant-*isme* ofwel van doctrines, kerken en theologische systemen, al moeten zulke zaken natuurlijk ook worden meegenomen. Dit boek behandelt de geschiedenis van *protestanten*,

gelovigen die zichzelf als Gods uitverkoren volk beschouwen. We leren verheven denkers kennen zoals Maarten Luther, de koppige monnik wiens persoonlijke overweldigende ontmoeting met God het startpunt van alles vormt, en Johannes Calvijn, de briljante, arrogante Fransman die ongelooflijk dicht in de buurt kwam van het smeden van een enkelvoudig, verenigd protestantisme. We ontmoeten buitenstaanders zoals de autodidactische predikant William Miller uit Vermont, wiens apocalyptische verwachtingen Amerika overspoelden in de jaren veertig van de negentiende eeuw, en Choe Ja-Sil, de nooddriftige Koreaanse verpleegkundige die medeoprichtster was van een tentkerk die ten tijde van haar overlijden in 1989 was uitgegroeid tot 's werelds grootste protestantse kerkgenootschap. We treffen edellieden zoals Justinian von Welz en graaf Nikolaus von Zinzendorf, die na hun bekering hun Duitse landgoed de rug toekeerden en hun alles omverwerpende geloof overal ter wereld gingen verkondigen. We komen vrouwen tegen zoals Rebecca Freundlich Protten, een van de eerste vrouwelijke predikanten, die liever het risico nam opnieuw tot slaaf te worden gemaakt dan haar geloof te verzoeken, en Pandita Ramabai, de Indiase weduwe wier campagne voor vrouwenrechten werd aangevuurd door de revivalistische pinksterbeweging. Er zijn onder de protestanten helden op lemen voeten, zoals Martin Niemöller en Johan Heyns, die slechts langzaam en moeizaam beseften dat hun geloof zich niet liet verenigen met de ideologie van het nazisme respectievelijk de apartheid, en ook reactionaire types zoals Walter Grundmann en Gustav Gerdener, wier geloof juist pas volledig tot uitdrukking leek te kunnen komen binnen de context van deze doctrines.

Dit boek bestaat uit drie delen. In het eerste deel volgen we het verhaal van het protestantisme vanaf de grote crisis van de reformatie tot het midden van de achttiende eeuw, toen definitief duidelijk werd dat het protestantisme niet alleen zou blijven voortbestaan, maar zich ook over de aardbol kon gaan verspreiden. Ons verhaal begint met Maarten Luthers poging om de implicaties van zijn eigen persoon-

lijke spirituele crisis te doorgronden. Wat begon als een beschaafd academisch debat, ontaardde al snel in een schandaal, vervolgens in een politieke crisis en binnen een decennium in de omvangrijkste massarebellie die Europa ooit had gekend. Hoofdstuk 2 onderzoekt hoe de gefragmenteerde, antagonistische, gereformeerd protestantse bewegingen die in deze chaos kwamen bovendrijven, met veel inspanning hun eigen ruimte verwierven om te kunnen overleven. Sommige bewegingen werkten samen met bestaande machtsstructuren, terwijl andere groepen deze trotseerden; alle bewegingen deelden de uiterst subversieve opvatting dat Christus' koninkrijk onafhankelijk was van en verheven stond boven welke wereldlijke hiërarchie dan ook. Hoofdstuk 3 verdiept zich in de meest veelbelovende poging die tot dusver is ondernomen om dat te bereiken waar het protestantisme altijd naar heeft verlangd: hereniging. Het calvinistisch echec om deze droom te realiseren leverde definitief het bewijs dat pogingen tot hereniging vaak niet alleen irreëel, maar ook schadelijk kunnen zijn.

Hoofdstuk 4 buigt zich over een van de eerste gevolgen van de protestantse omwenteling: ruim honderd jaar van brute religieuze gewelddadigheden, waardoor sommige protestanten geleidelijk en schoorvoetend denkbeelden over verdraagzaamheid begonnen te koesteren. In hoofdstuk 5 verdiepen we ons in een specifiek, veelbetekenend voorbeeld van dit proces, namelijk de Engelse Burgeroorlog (1642-1646) en zijn nasleep – de vruchtbaarste kweekplaats van nieuwe protestantse sekten en ideeën sinds Luthers tijd. Hoofdstuk 6 gaat in op een ander gevolg van oorlog en geweld: massa-immigratie. Het protestantisme is diepgaand beïnvloed – zowel ten goede als ten kwade – door de ervaring van ballingschap. In deze eerste fase van mondialisering verspreidden protestanten zich niet alleen over heel Europa, maar ook over de rest van de wereld. In het bijzonder trokken ze naar Noord-Amerika, waar ze weliswaar een modelsamenleving wilden opbouwen, maar zich merkwaardig weinig moeite hebben getroost andere volken te bekeren.

In het tweede deel van het boek komt aan bod hoe het protestantisme zich in Europa en Noord-Amerika heeft hersteld van zijn dieptepunt van de tweede helft van de zeventiende eeuw, en vervol-

gens direct aan nieuwe crises het hoofd moest bieden. Hoofdstuk 7 beschrijft hoe protestanten rond het jaar 1700 een aantal oude bronnen van spirituele kracht herontdekten en begonnen aan een mondiale uitbreidingsgolf, die sindsdien nauwelijks onderbrekingen heeft gekend. Als gevolg hiervan werden ze ook geconfronteerd met de beslissende spirituele en politieke crisis van de late achttiende en vroege negentiende eeuw: de Atlantische slavenhandel. In hoofdstuk 8 wordt uiteengezet hoe de slavernij aan beide zijden van de Atlantische Oceaan te vuur en te zwaard door protestanten werd verdedigd en bestreden. De geleidelijke, maar beslissende verschuiving naar een protestantse consensus dat slavernij onduldbaar is, heeft verreikende consequenties gehad. Hoofdstuk 9 kijkt naar een ander aspect van de jonge Verenigde Staten: de derde grote explosie van sektarische creativiteit in de geschiedenis van het protestantisme. Deze uitbarsting resulteerde in een myriade van utopische, apocalyptische, antihiërarchische en door de Geest geleide bewegingen, waarvan enkele het gezicht van het moderne protestantisme nog tot op de dag van vandaag meebepalen. Hoofdstuk 10 richt zich op een heel ander aspect van het negentiende-eeuwse protestantisme, namelijk het theologisch liberalisme. Deze moedige poging om de opkomende uitdaging van het secularisme de wind uit de zeilen te nemen, was uiteindelijk misschien te succesvol, want ze heeft ook erin geresulteerd dat protestanten van alle zijden verstrikt raakten in de Eerste Wereldoorlog.

Hoofdstuk 11 gaat in op de rol van protestanten in de opkomst van en het verzet tegen het nazisme in Duitsland, waar de oude protestantse orthodoxie en het nieuwe liberale ideaal zodanig in elkaar grepen dat ze de weg naar de Holocaust mede hebben geëffend. Het vervolg van dit verhaal tot op heden in het oude kerngebied van het protestantisme komt aan bod in hoofdstuk 12, waarin wordt betoogd dat de opkomst van het secularisme in Europa en in delen van de Verenigde Staten het onvermogen van veel kerkgenootschappen weerspiegelt om een onderscheiden stem te vinden na de enorme morele schok van de Tweede Wereldoorlog. Het novum van onze tijd is niet het op de voorgrond treden van religieus rechts, maar het stilzwijgen van religieus links.

In de hoofdstukken van het derde deel komt aan bod wat inmiddels tot een mondiaal verhaal is uitgegroeid. Hoofdstuk 13 beschrijft het langdurigste, pijnlijkste avontuur van het protestantisme in Afrika: Zuid-Afrika, waar een inheems Afrikaans protestantisme weliswaar snel wortel schoot, maar vervolgens opliep tegen een kolonistenbevolking die blanke heerschappij rechtvaardigde op grond van uitgesproken protestantse begrippen. Het protestantisme heeft een cruciale rol gespeeld in zowel de beginfase als het einde van de apartheid. Hoofdstuk 14 richt zich op het uitzonderlijke succesverhaal van het moderne protestantisme in Korea, waar het samenspel tussen koloniale en culturele politiek protestanten een ongekende opening heeft geboden. Het andere grote Aziatische verhaal is China, waar de zaken heel anders zijn verlopen. Zoals in hoofdstuk 15 wordt uiteengezet, hebben de langdurige inspanningen van zendelingen hier in eerste instantie weinig vruchten afgeworpen, maar mede door de druk en repressie van het communistische regime kent China nu een van 's werelds snelst groeiende protestantse gemeenschappen. Hoofdstuk 16 behandelt ten slotte de belangrijkste revolutie binnen het moderne protestantisme: de pinksterbeweging. Deze beweging heeft in de twintigste eeuw in alle rust wereldwijd wortel geschoten in Amerika, Afrika, Latijns-Amerika en elders, en mag zich nu met recht de meest dynamische religieuze beweging van de moderne tijd noemen. Door zorgvuldig afstand te bewaren tot de politiek heeft de pinksterbeweging zich bijna onopgemerkt kunnen ontwikkelen en misschien is juist deze houding haar meest subversieve eigenschap. In het licht van dit verhaal wordt in de epiloog de vraag gesteld in welke richting het protestantisme zich zal ontwikkelen. Het zou best kunnen dat de eerste vijf eeuwen van zijn geschiedenis nog maar het prille begin zijn.

Het protestantisme oefent invloed uit op elk domein van het menselijk bestaan. Ik heb me geconcentreerd op zijn politieke uitwerking, in het bijzonder op de manier waarop het protestantisme de orthodoxe opvattingen en onderscheidingen ten aanzien van ras, natie en geslacht mede heeft ondergraven. Ik heb minder aandacht besteed aan de manier waarop het protestantisme bijvoorbeeld economische

veranderingen of wetenschappelijke vooruitgang mogelijk maakt of mede vormgeeft, al komen beide onderwerpen wel aan bod. Zo goed als niets heb ik vermeld over protestantisme en kunst. Aangezien zelfs een compleet hoofdstuk nog geen recht kan doen aan Johann Sebastian Bach, wijd ik hier alleen deze ene regel aan hem. Als u zich als lezer van dit boek tot aan het einde ongedurig blijft afvragen welke delen van het verhaal ik slechts luchtig heb behandeld of mogelijk heb weggelaten, beschouw ik mijn taak als volbracht.

Het zal intussen duidelijk zijn dat ik het begrip ‘protestant’ ruim opvat. Er bestaan strikte definities die het bijvoorbeeld beperken tot het lutherse en calvinistische christendom en de directe nazaten daarvan. Een van de dingen waar protestanten graag over redetwisten is wie wel en wie niet tot het echte protestantisme moet worden gerekend. Als historicus geef ik de voorkeur aan een genealogische definitie: protestanten zijn christenen wier religies zijn voortgekomen uit Maarten Luthers rebellie tegen de katholieke kerk. Ze zijn als een boom met een wirwar van takken, maar met slechts één stam en wortelstronk. In mijn boek omvat de term ‘protestanten’ dus ook degenen aan wie de toegang tot de protestantse gemeenschap doorgaans wordt ontzegd, zoals wederdopers, quakers, unitariërs, Jehova’s getuigen en pinkstergelovigen. Deze groepen hangen radicaal verschillende overtuigingen aan, maar ze delen de familiegelijkenis. Ze zijn even kritisch en vurig als welke protestant ook en die eerste vonk – die overspringt als de individuele gelovige Gods genade leert kennen en zijn leven compleet overhoop wordt gegooid – is in hen allen herkenbaar.

Er is een definitie die iets meer aandacht behoeft, namelijk die waar Erasmus zich op concentreerde. Een veel aangehaalde Brit verwoordde het in de zeventiende eeuw als volgt: ‘De BIJBEL, zeg ik, de BIJBEL alleen is de Religie van Protestanten!’⁵ Het is een waarheid als een koe dat de Bijbel – de oeroude bibliotheek van joodse en vroeg-christelijke teksten die christenen als de Heilige Schrift beschouwen – zeer na aan het hart van het protestantisme ligt. Het is ook duidelijk dat protestanten graag harrewarren over wat de Bijbel werkelijk is en

betekent. Om de discussies en ruzies hierover beter te kunnen begrijpen, hoeven we ons eigenlijk alleen af te vragen wat de relatie van de protestanten met de Bijbel is – bij wijze van historische praktijk en niet als theologisch beginsel.

Sommige protestanten houden vol dat het protestantisme het ‘Bijbels christendom’ vertegenwoordigt: een religie die de complete, bezielde Bijbel als de enige gezaghebbende bron van de waarheid beschouwt. Deze zienswijze verklaart waarom de geschiedenis van het protestantisme wordt gekenmerkt door verdeeldheid; elke afscheiding draait eenvoudig om meningsverschillen over de interpretatie van de complete tekst. De claim dat het protestantisme het zuiver Bijbels christendom vertegenwoordigt, kan echter niet standhouden. Allereerst is er die liefdesrelatie. Protestanten hebben eerder een ervaring van Gods genade met elkaar gemeen dan doctrines over autoriteit. Pas nadat zijn leven op zijn kop was gezet door Gods genade, besloot Maarten Luther dat hij aan geen enkel ander gezag was gebonden dan dat van de Schrift. Veel protestanten bejegenen de Bijbel inderdaad niet als de enige autoriteit. Sommigen vonden dat gezag elders, naar zij geloofden onder geleide van de Heilige Geest. Anderen vroegen zich af of de tekst in zijn geheel eigenlijk wel gezaghebbend is en zo ja, in welk opzicht dan.

Zelfs degenen die de complete Bijbel als de enige autoriteit beschouwen, doen dat op twee verschillende manieren. Ze zijn Erasmus’ geliefden en strijders. De Bijbel is vanaf het begin het wapen geweest waarmee protestanten hun overtuigingen verdedigden en de standpunten van hun tegenstanders van tafel vegen. Om hun gelijk te onderstrepen kunnen ze je feilloos de precieze bronvermelding geven. Dat werkt het beste als je overtuigd bent van de woordelijke autoriteit van de complete tekst. De vroege protestanten waren even bedreven in een Bijbelse tand-om-tand woordenstrijd als veel hedendaagse evangelische christenen.

Alvorens we de Bijbel echter interpreteren als een wapen waarmee we tegenstanders op de knieën kunnen dwingen, moeten we hem vooral zien als een bron van inspiratie. Voordat je als strijder de Bijbel

als een knots gaat rondzwaaien, moet je hem eerst hebben gelezen met de ogen van een geliefde. We herkennen dit ook aan een van de wonderlijkste aspecten van het protestantse christendom: hoewel protestanten al vanaf het begin vurig hebben verkondigd dat alleen de Bijbel gezaghebbend is, zijn ze uitzonderlijk traag geweest in het beargumenteren van dit Bijbelse gezag. Protestanten die hun gelijk wilden bewijzen, deden dat vaak weinig energiek. Ze haalden Bijbelteksten aan om het gezag van de Bijbel te bevestigen, iets wat duidelijk op een cirkelredenering neerkwam. Anderen trokken nauwelijks verifieerbare conclusies die erop neerkwamen dat het gezag van de Bijbel berust op het gegeven dat God de tekst van de Bijbel heeft beziel. Dit alles was niet omdat protestanten een pijnlijke kwestie probeerden te omzeilen of beseften dat ze geen been hebben om op te staan. Het komt doordat hun geloof niet van deze argumenten afhankelijk is. Zij hoeven zichzelf niet te overtuigen van de autoriteit van de Bijbel, omdat ze daar al door en door bewust van zijn.

De grootste systematische theoloog van het vroege protestantisme Johannes Calvijn heeft deze kwestie frontaal aangepakt. In een buitengewone passage weigerde hij gewoonweg überhaupt een pleidooi te houden voor de autoriteit van de Bijbel. ‘We moeten voor onze overtuiging op een hogere plaats zoeken dan de menselijke reden met zijn oordelen en gissingen,’ verklaarde hij, ‘oftewel in het geheime getuigenis van de Geest.’ We weten, anders gezegd, dat de Bijbel het Woord van God is, niet door dat te beargumenteren, maar door hem met ‘pure ogen vanuit een oprechte bezinning’ te lezen, want dan en alleen dan ‘zal de majesteit Gods onmiddellijk tevoorschijn komen’. De Heilige Geest heeft de Bijbel beziel, en alleen de Heilige Geest kan de gelovige ervan overtuigen dat dit de waarheid is. Calvijn besluit dan ook:

De Schrift bekrachtigt inderdaad zichzelf. [...] We *voelen* dat de ontwijfelbare kracht van zijn goddelijke majesteit in haar leeft en ademt [...] een *gevoel* dat alleen uit een hemelse openbaring kan voortkomen. Ik spreek hier alleen over wat elke gelovige in zichzelf ervaart.⁶

De Bijbel voorziet in zijn eigen autoriteit en je kunt dat voelen (via de Geest) of je kunt dat niet. Dit is de Heilige Schrift voor geliefden; zij kunnen in vervoering raken over het visioen dat ze voor ogen hebben, maar ze kunnen uiteindelijk een ander niet dwingen hetzelfde te zien.

De ervaring waar Calvijn over spreekt, is fundamenteel in de geschiedenis van het protestantisme. Hetzelfde argument werd in wezen ook verwoord door de puriteinen van de zeventiende eeuw, de revivalisten van de achttiende eeuw, de liberale theologen van de negentiende eeuw en de pinkstergelovigen van de twintigste eeuw. De Bijbel is dieper in de westerse – en inmiddels mondiale – beschaving verweven dan welk boek ook, en niemand onder ons kan zich er koud of afstandelijk tegenover opstellen. Toch hebben protestanten van elke volgende generatie het gevoel gehad dat zij de Bijbel voor het eerst lazen en ze zijn in de ban geraakt van zijn verhalen, poëzie en argumenten. Dat is de reden waarom ze steevast weigeren zich door een ander te laten vertellen hoe zij de Bijbel zouden moeten lezen. ‘Ik erken geen vaste regels voor de interpretatie van het Woord van God,’ verklaarde Maarten Luther tegenover paus Leo x, ‘aangezien het Woord van God, dat in alle andere zaken vrijheid onderricht, nergens aan gebonden kan zijn.’ In de volgende eeuw weigerde ook John Bunyan hoffelijk zich te onderwerpen aan de interpretatie van anderen: ‘Ik ben vóór het drinken van water uit mijn eigen cisterne; wat God mij eigen maakt door zijn Woord en Geest, daar veroorloof ik mij vrijheden mee.’⁷ Van het begin af aan hebben protestanten verfrissing en vrijheid ontleend aan hun eigen cisterne.

Als protestantse groepen afstand namen van de Bijbel, zoals de ‘Deutsche Christen’ in de nazitijd deden omdat de Bijbel volgens hen onverdraaglijk joods was, deden ze onvermijdelijk ook afstand van hun protestantse identiteit. Terwijl het lezen van de Bijbel met de ogen van een geliefde een gemeenschappelijk kenmerk van alle protestanten is, is de keuze om hem op een bepaalde manier als wapen te gebruiken dat niet. Veel protestanten hebben net als Calvijn de conclusie getrokken dat de volledige tekst compleet bezield moet zijn. Dat lijkt de meest openhartige manier om eer te bewijzen aan

hun ontmoeting met God door de tekst. Hierdoor wordt het voor hen ook veel gemakkelijker om de tekst als een wapen in de strijd te gooien. Anderen hebben om verschillende redenen geconcludeerd dat ze de Bijbel op deze manier niet als gezaghebbend kunnen accepteren, vanuit een soort variatie op een beginsel dat voor het eerst door Luther zelf is verwoord. Luther betoogde dat de Bijbel eerder het Woord van God ‘bevat’ dan dat hij dat Woord ‘is’. Hij heeft de Bijbel zelfs omschreven als ‘de ingebakerde kleding en kribbe waarin Christus rust’.⁸ Maar zelfs degenen die dat idee hebben opgepikt en er brutaal mee aan de haal zijn gegaan, keren nog altijd naar de kribbe terug om eerbied te betonen.

Er bestaat onder protestanten geen consensus over de kwestie of en in welk opzicht de Bijbel gezaghebbend is. Sommigen zouden elke tittel en jota willen verdedigen. Anderen gaan vrijelijk en gemakkelijker met de tekst om. Elke stellingname heeft zijn eigen aantrekkingskracht en vertegenwoordigt tegelijk grote problemen. Ondanks alle argumenten en twistpunten blijven beide partijen echter uit dezelfde cisterne drinken; ze doen dat op basis van de gedeelde overtuiging dat ze daar, ten langen leste, Gods stem horen – zelfs ook al kunnen ze het er niet over eens worden wat Hij zegt.

Een korte opmerking tot slot over hoe en waarom ik dit boek heb geschreven. Ik heb een zo gevarieerd mogelijk palet van religieuze bewegingen willen schetsen. Sommige bewegingen vind ik bewonderenswaardig, andere weerszinwekkend en weer andere raken wat mij betreft aan de rand van waanzin. In alle gevallen heb ik geprobeerd op een faire wijze met elke beweging om te gaan. Ik doe dat niet omdat ik zelf zou geloven dat heksen moeten worden verbrand of dat de apartheid Gods wil was. Ik heb dat gedaan omdat oprechte, godvrezende protestanten – die intrinsiek niet meer of minder verdorven waren dan u of ik – deze dingen geloofden, zelfs als andere protestanten tegelijkertijd ze hartstochtelijk veroordeelden en bestreden. Akelige overtuigingen veroordelen is gemakkelijk, maar het loont ook altijd de moeite om te proberen te achterhalen waarom gelovigen

deze overtuigingen eigenlijk aanhielden. Met een beetje geluk zal men in de toekomst even lankmoedig op ons terugkijken als wij nu naar onze voorgangers kijken. We leven allen in een glazen huis. Wie zonder zonde is, werpe de eerste steen.

Ik heb dus geprobeerd om te verduidelijken hoe allerlei verschillende verschijningsvormen van het protestantisme van binnenuit aanvoelen, maar net zoals iedereen wil ik ook voor mijn eigen stek opkomen. Het is niet meer dan sportief om daar eerlijk voor uit te komen. Ik ben een praktiserend protestants christen en een bevoegd lekenpriester in de Kerk van Engeland. Ik heb dit boek echter niet geschreven om u als lezer tot mijn geloof te bekeren; het zou me eerlijk gezegd zelfs verbazen als ik dat met mijn boek voor elkaar zou krijgen. Ik heb dit boek geschreven om u te overtuigen van de rijkdom, kracht en de creativiteit alsook de gevaren van deze ongelooflijk omvangrijke traditie. Als u zelf een protestant bent, hoop ik dat dit boek u helpt uw traditie in een nieuw perspectief te zien: dat u beter leert begrijpen waar onze traditie vandaan komt, hoe ze is beland in de situatie waarin ze nu verkeert, en waar ze mogelijk in de toekomst naartoe gaat. Als u geen protestant bent, hoop ik dat mijn boek u laat zien waarom zo veel mensen protestants waren en zijn. Ik hoop ook dat u tot het inzicht zult komen dat deze traditie niet alleen de moderne wereld vorm heeft gegeven, maar zichzelf ook een vaste stek erin heeft verworven.

DEEL I

Het tijdperk van de reformatie

HOOFDSTUK I

Luther en de dwepers

Als God vóór ons is, wie zal tegen ons zijn? – Romeinen 8:31

Iedereen wist dat het eens zou eindigen. De ene, heilige, katholieke en apostolische kerk, op aarde geleid door de bisschop van Rome – de opvolger van Petrus en de vertegenwoordiger van Christus – bestond in Europa al meer dan duizend jaar. Niets bestaat zomaar zo lang, maar christenen die over dit verbazingwekkende feit nadachten aan het begin van de zestiende eeuw, hadden hier vanzelfsprekend een verklaring voor. De kerk was namelijk geen menselijke instelling. Ze was het zichtbare lichaam van haar grondlegger en werd geleid door de Heilige Geest. Ze zou deze vergankelijke wereld en de muggenzifterij van haar critici overleven; ze zou zich eeuwig koesteren in Gods glorie.

Tegenwoordig geven we de voorkeur aan meer aardse verklaringen. Het katholieke christendom was flexibel en creatief, een ommuurde tuin waarbinnen voldoende ruimte was voor noviteiten, diversiteit en voor de aanpassing aan nieuwe politieke, sociale en economische omstandigheden. Maar het kende ook grenzen, zichtbare en niet-zichtbare. Degenen die te ver afdwaalden werden aangespoord, en indien nodig, gedwongen terug te keren.

Als dus een geleerde aan een kleine Duitse universiteit de manier waarop een aartsbisschop geld inzamelde in twijfel trok, konden er verschillende dingen gebeuren. De bisschop kon hem negeren of hem gewoon gelijk geven. Of de geleerde kreeg te horen dat hij hoe dan ook

moest inbinden. Gebeurde er niets van dit alles, dan werd de kwestie op een groter podium uitgevochten. Misschien lukte het een van de partijen om in het debat haar tegenstanders te overtuigen van haar gelijk. Of, wat veel waarschijnlijker was, het geding werd overwoekerd met procedures totdat de hoofdrolspelers het bijltje erbij neerlegden of doodgingen. Werd er echter een impasse bereikt, dan kon de lastige geleerde worden opgedragen toe te geven. In het onwaarschijnlijke geval dat hij dat weigerde, was de enige toevlucht nog de wet, maar die leidde tot een uitkomst die niemand wenste: hij kon dan als verstokte ketter op de brandstapel eindigen, waarvan het vuur het christendom zuiverde van zijn ketterse dwalingen en tevens symbool stond voor de hel waartoe hij zichzelf door zijn koppigheid had veroordeeld.

Dit systeem had eeuwenlang goed gefunctioneerd. Toen in 1517 een geleerde – Maarten Luther – aartsbisschop Albrecht van Mainz echter bekritiseerde, leidde zijn kritiek tot een reeks steeds groter wordende, oncontroleerbare vuurhaarden, die een flink aantal structuren en bolwerken van de katholieke kerk vernietigde. Deze vuurzee noemen we de ‘reformatie’ en de nieuwe vorm (of vormen) van het christendom die eruit voortkwam ‘protestantisme’.

Dit was niet het beoogde doel van Luther. Met zijn lokale protest wilde hij de boel niet in vuur en vlam zetten. Hij was gefocust op de implicaties van zijn eigen recente spirituele doorbraak; daar wilde hij een discussie over voeren. Maar zoals is gebleken creëerden die implicaties een veel groter effect dan hij en zijn tegenstanders zich ooit hadden kunnen voorstellen. Nadat de rook geleidelijk was opgetrokken, moesten ze erkennen dat ze in een nieuwe wereld waren beland.

De oproep tot hervorming

In retrospectief kunnen we constateren dat Luthers vuur zich zo snel kon verspreiden, omdat de voorraad brandstof al geruime tijd geleidelijk was toegenomen. De belangrijkste brandstof was de wens om de kerk te hervormen.

Kerken hebben altijd hervormingen nodig. Ze worden bemand door mensen, van wie sommige onvermijdelijk dwazen, schurken of domweg onbekwaam zijn. De kerk van de late middeleeuwen was niet corrupter dan destijds gebruikelijk was, en vaak zelfs veel minder. Drie problemen vielen echter samen waardoor de corruptie erger leek dan hij eigenlijk was: geld, macht en hoogstaande principes.

De westerse kerk was enorm rijk. Dat moest ook wel: ze was verantwoordelijk voor een continentaal netwerk van parochiepriesters, kerkgebouwen en kloosters, dat werd ondersteund door een ongekend verfijnde internationale bureaucratie. En dat was niet goedkoop. Ze moest haar politieke onafhankelijkheid bewaren in een gevaarlijke wereld; dit hield in dat er leiders van koninklijke en adellijke afkomst moesten worden uitgekozen. Met andere woorden mannen – en soms vrouwen: de grote abdissen – wier waardigheid en doelmatigheid van hun functies voor een groot deel afhingen van het consolideren van de hoogstaande hoofse stijl die ze al vanaf hun geboorte hadden meegekregen.

De late middeleeuwen waren echter ook een tijdperk waarin armoede hoog in het vaandel stond, bejubeld werd als een deugd zoals nooit eerder in de christelijke maatschappij, en ook niet daarna. De ideale laatmiddeleeuwse geestelijke was een monnik die geld niet eens mocht aanraken en die zelfs niet de eigenaar van zijn povere pij mocht zijn. Het contrast tussen dit ideaal en de zichtbare rijkdom van de kerk schiep verwarring. Het kon niet anders dan dat al dat geld wel tot corruptie moest leiden. Zoals een wrang spreekwoord luidde: ‘Ooit bedienden gouden priesters vanuit houten kelken, nu bedienen houten priesters vanuit gouden kelken’. Elke keer als de kerk huursommen, tienden of andere betalingen opeiste van haar volgelingen, voedde ze een rancune die dieper ging dan het gebruikelijke gemopper van de belastingbetaler. En indien er sprake was van werkelijk of verondersteld financieel misbruik, dan werd de kloof tussen de hoge idealen en de banale werkelijkheid gevaarlijk groot. Maarten Luther was zowel monnik als geleerde. Als een man in zijn positie de kerk beschuldigde van inheligheid, waren de mensen bereid naar hem te luisteren.

Dan was er verder de macht. In de elfde eeuw hadden de pausen zich bevrijd van politieke machten en een streng bewaakte onafhankelijkheid gegrondvest. Tegen de vijftiende eeuw hadden ze onopvallend enkele van hun meer curieuze pretenties laten vallen. In theorie waren ze de heersers van het christendom die koningen konden onttronen en universele gehoorzaamheid konden eisen, maar ze beseften dat ze niet tot het uiterste konden gaan. Ze hadden zich nooit echt hersteld van het dramatische schisma (1378-1417), waardoor Europa eerst verdeeld was tussen twee en later drie rivaliserende pausen. Het schisma werd opgelost door een groot hervormingsconcilie dat een tijdperk van vernieuwing beloofde – een hoop die in de daaropvolgende decennia langzaam verdween en een voedingsbodem vol verbittering achterliet. Tegen 1500 erkenden vrijwel alle westerse christenen het pausdom, maar trots waren ze er niet op. Verbijsterende verhalen deden de ronde over paus Alexander VI (1492-1503) – Rodrigo Borgia – die blijkbaar in 1501 voor zijn zoon een orgie had georganiseerd in de pauselijke vertrekken en daar vijftig uitverkoren prostituees en een selecte groep hooggeplaatste geestelijken voor had uitgenodigd. Waar of niet waar, velen geloofden het.

Onbekwaam leiderschap en financiële corruptie vormen een gevaarlijke mix. Dat gold zeker voor ‘Duitsland’ oftewel het grote gebied in Noord- en Centraal-Europa dat min of meer toebehoorde aan de keizer van het Heilige Roomse Rijk. De rivaliteit tussen de pausen en de keizers was oeroud. Nadat de pauselijke hofhouding na het schisma vrijwel exclusief door Italianen werd gedomineerd, werd alles ten noorden van de Alpen steeds uitheemser. Nationale stereotypen gingen een rol spelen. De Duitsers vonden zichzelf trots, eerlijk, misschien enigszins naïef, maar standvastig in het verdedigen van wat juist was. Italianen waren daarentegen berekenend, kwaadaardig, verwijfd, hebzuchtig en lafhartig. Dus als een Duitse monnik Italianen beschuldigde van afpersing en dwingelandij, waren Duitse oren meer dan gespitst om naar hem te luisteren.

Ook stond er een principiële kwestie op het spel. Behalve enkele gedenkwaardige pausen had de renaissance het westerse christen-

dom ook een slogan opgeleverd: *ad fontes* ‘naar de bronnen’. Anders gezegd: de drang om terug te keren naar de klassieke, en daarom zuivere wijsheidsbronnen. Rond 1500 was de belangstelling voor de klassieke oudheid doorgedrongen tot in elk kennisgebied. Linguïsten probeerden de parels van Cicero te hervinden. Generaals probeerden met twijfelachtig succes hun legers te structureren als Romeinse legioenen. Het probleem was echter dat de klassieke wereld ver in het verleden lag en dat de reconstructie ervan voor een groot deel was gebaseerd op giswerk. Maar de laatmiddeleeuwse Europeanen twijfelden er geen seconde aan dat het een ongerepte, perfecte wereld was geweest. Ze legden hun eigen wereld langs de meetlat van dit ideaalbeeld en uiteraard schoot die tekort. De meest vernietigende kritiek op de laatmiddeleeuwse kerk kwam dan ook niet van de ontevredenen of gemarginaliseerden, maar van binnenuit: van machtige personen die geloofden in een ideale kerk, en die hun ongenoegen over de werkelijkheid niet maskeerden. Ze wilden de kerk hervormen, niet vernietigen.

De leider van deze critici was Erasmus van Rotterdam, de intellectuele gigant van dit tijdperk: een briljante, rap van de tongriem gesneden, gierige, rondreizende monnik die een weloverwogen eenvoudige vroomheid combineerde met een vlijmscherpe gevatheid en een subtiel inzicht waar en wanneer en met wie hij ruzie moest zoeken. Deze gevatheid kwam tot uiting in zijn satire *De lof der zotheid* (1509), waarin hij de lezers vertelt dat vrijwel elk aspect van hun wereld ridicuul is. Zijn vroomheid en scherpzinnigheid werden zichtbaar in zijn baanbrekende Latijnse vertaling (1516) van het Nieuwe Testament vanuit de Griekse grondtaal. In het voorwoord schreef hij dat de Bijbel in alle talen toegankelijk moest worden gemaakt, zodat hij ook gelezen kon worden door hen die aan de periferie van de christelijke beschaving leven: de woeste Schotten, de Ieren, en zelfs – hij moest zich er wel toe dwingen – vrouwen. Het was tekenend dat hij dit riskante voorwoord in het Latijn schreef. Hij beseftte hoever hij kon gaan. Hij schiep de mogelijkheid de Bijbel te gebruiken om de kerk te beoordelen.¹

De oude garde van de kerk was meteen getergd. Erasmus zelf hield zich altijd ver van problemen, maar anderen waren minder voorzichtig en kwetsbaarder. De grote cause célèbre van het vroege zestiende-eeuwse Duitsland speelde zich af rond Johannes Reuchlin, een pionier van de christelijke bestudering van het Hebreeuws. Gewoonlijk konden alleen joden Hebreeuws aan christenen leren en over het algemeen haatten en verafschuwden de laatmiddeleeuwse christenen de joden. Reuchlin onderhield echter openlijk vriendschapsbanden met sommige joden; ook beseftte hij dat hij schatplichtig was aan de joodse schriftuitleg. Het was dan ook onvermijdelijk dat hij werd aangeklaagd voor crypto-judaïsme, in de ogen van de kerk een ketterij. Het getuigt van een macabere ironie dat zijn aanklager een jood was die zich had bekeerd tot het christendom. Duitse renaissancegeleerden verenigden zich om Reuchlin te helpen en bespotten zijn tegenstanders op venijnige wijze als hun eigenbelang dienende obscuranten. Voor hen was dit een oorlog tussen de moedige, moderne Duitse wetenschap en het corrupte, achterlijke Italiaanse politieke machtsmisbruik. De rechtszaak sleepte zich voort tot 1516, maar een vonnis werd niet geveld; formeel gezien is Reuchlin nooit vrijgesproken. Voor de publieke opinie was de nieuwe wetenschap echter op triomfantelijke wijze vrijgesproken en de broeders scherpten hun pen in afwachting van de volgende schermutseling. Toen verscheen Maarten Luther op het toneel.

Een onbedoeld revolutionair

Maarten Luther was onmiskenbaar de detonator van de reformatie. Zou er een reformatie zijn geweest als de jonge Maarten zijn vaders wens had gevolgd en jurist was geworden? Wie weet, maar het daadwerkelijke verloop van de reformatie zou zonder hem onvoorstelbaar zijn geweest.

Luther past niet in het stereotiepe beeld van een grote christelijke revolutionair. Hij bekleedde nooit een hoge functie en bleef tot

het einde van zijn leven hoogleraar Theologie aan de Universiteit van Wittenberg; zijn revolutie propte hij tussen zijn colleges door. Hij was geen man van heroïsche deugden. Hij was knorrig, koppig en een schaamteloze wellusteling, zoals onder andere blijkt uit zijn onstuimige, sensuele en zeer liefdevolle huwelijk en uit zijn goed gedocumenteerde voorliefde voor Saksisch bier. Op latere leeftijd was hij ronduit dik en het grootste deel van zijn leven had hij last van constipatie. Het was zeer gepast dat zijn religie niet zozeer een kwestie van de geest was, maar vooral van het hart en de onderbuik. Zowel spiritueel als fysiek was hij buitenproportioneel. Zelfs zijn gebreken waren van een andere dimensie. Zijn doordringende inzichten, onverbloemde eerlijkheid en verpletterende spirituele ervaringen die zijn leven beheersten, spatten vijf eeuwen later nog steeds van de bladzijden. Dat komt doordat ze resoneren met de moderne tijd, een tijdperk waarvan hij de grondslagen heeft gelegd.

Luther werd geboren in 1483 of 1484 als de oudste zoon in een gezin dat rijkelijk verdiende aan kopermijnen. Tegen zijn vaders wens in werd hij in 1505 monnik; de eerste jaren in het klooster waren in zijn herinnering een kwelling. Hij voelde zich opgesloten in zijn eigen zonden, die meer en meer grip op hem kregen naargelang hij harder tegen ze vocht. Ogenschijnlijk triviale zonden pijnigden hem. Zijn tot het uiterste gedreven biechtvader zei tegen hem dat hij echte zonden moest gaan bedrijven, maar zijn overste had een constructiever plan en stuurde hem in 1507 naar de nieuwe Universiteit van Wittenberg. Hij zoog alles wat hij bestudeerde in zich op. Terwijl hij in de volgende twaalf jaar snel in de monastieke en academische hiërarchie opklom, ging hij de christelijke Bijbel op een voor hem volstrekt nieuwe, oorspronkelijke wijze lezen en dit veranderde zijn leven ingrijpend.

Luther was geen systematische theoloog die zich bezighield met logische definities of filosofische consistentie. De systematische theologen na hem legden de nadruk op twee kernprincipes uit zijn denken: *sola fide* en *sola scriptura*, ‘het geloof alleen’ en ‘de Schrift alleen’. Maar hierdoor loopt men het risico dat men over het hoofd ziet waar het eigenlijk om gaat. Luthers theologie was geen leer: het was een lief-

desgeschiedenis. Vanaf het begin worden christenen verteerd door hun liefde voor God, maar Luthers hartstocht bezat een roekeloze extravagantie waardoor deze bijzonder werd, een hartstocht die overal in de geschiedenis van het protestantisme weerklinkt. Hij volgde zijn liefde voor God met een blijmoedige minachting voor de grenzen van kerk en traditie. Het was een intense, desolate, bedwelmende hartstocht, die werd aangewakkerd door zijn levensveranderende glimp van Gods onbegrijpelijke, ontstellende, schitterende liefde voor hem. En net als elke geliefde vond hij het ongelooflijk dat zijn geliefde hem liefhad, onwaardig als hij was. En toch ontdekte hij na vele jaren van gebed en studie dat God volledig, onverantwoord en buiten alle rede om van hem hield. God had voor hem in de persoon van Christus zijn leven gegeven. De middeleeuwse, spitsvondige theologie onderwees dat dit geen transactie of proces was, waarbinnen gelovigen alles moesten doen wat in hun macht lag om heiligheid na te streven. Het was puur een geschenk. Het enige wat ertoe deed, was dit geschenk te aanvaarden.²

Dat ging veel verder dan alles wat Erasmus ooit had bedacht. Erasmus wilde de christenen bevrijden van bijgeloof en geen inbreuk maken op het fundamentele, theologische raamwerk van het christendom. Hij vond dat te veel aandacht voor theologie een vruchteloze afleiding was van het nastreven van heiligheid. Hij noemde Luther een *doctor hyperbolicus*, 'doctor der overdrijving'.³ Maar voor Luther was het onmogelijk Gods genade te overschatten. Ook hij wenste een radicaal gesimplificeerd christelijk leven, maar hij wilde dat omdat de vloedgolf van Gods genade al het andere had weggevaagd. Alle structuren die de middeleeuwse kerk had geleverd aan het christelijke leven, van vrome werken tot de sacramenten van de kerk die bemiddelden tussen de zondaars en hun verlosser, dát alles was nu een grote puinhoop. Nog erger, het was een godslasterlijke poging om datgene te kopen en verkopen wat God om niet schenkt.

Deze woorden over genade en vrije vergiffenis waren gevaarlijk. Als genade vrij is en we alleen maar hoeven te geloven, leidt dat dan niet tot morele anarchie? Het denkbeeld dat vrije vergiffenis kan worden opgevat als een excuus om te zondigen, heeft het protestan-

tisme eeuwen achtereenvolgend. Maar Luther vond alleen al het stellen van deze vraag getuigen van stompzinnigheid. Welke geliefde heeft regels nodig hoe hij moet liefhebben? Welke geliefde moet worden omgekocht of bedreigd om lief te hebben? God houdt van ons zonder voorbehoud. Als we deze liefde erkennen, dan kunnen ook wij hem zonder voorbehoud liefhebben.

Luthers baanbrekende inzicht getuigde van een ongelooflijke, doordringende eenvoud. De kracht van de twee principes 'het geloof alleen' en 'de Schrift alleen' ligt in het woord 'alleen'. Er is maar één ding waar het om gaat en dat is dat God is geïncarneerd in Jezus Christus. Christen-zijn betekent jezelf volledig en zonder voorbehoud overgeven aan Christus' barmhartigheid. Een christelijk leven leiden betekent het leven van Christus leiden, met andere woorden alle zekerheden en wereldlijke ambities verwerpen om hem na te volgen 'door straf, dood en hel heen'. Alleen zo kunnen we vrede vinden. Deze fraaie paradox vormt de kern van het protestantisme. Het is ook een paradox dat een dusdanig persoonlijk inzicht zo'n grote invloed op de wereld heeft gehad.

Deze gedachte kan worden vergeleken met het darwinisme en marxisme: een concept waar nog nooit iemand op zo'n wijze aan had gedacht, maar dat voor de meeste mensen, nadat ze het hadden begrepen, een vanzelfsprekende waarheid was. Luthers thema's waren allemaal al bekend, hetzij vanuit het verleden of recent. Augustinus had de nadruk gelegd op Gods genade; de late middeleeuwen hadden Gods absolute soevereiniteit benadrukt; Erasmus had opgeroepen tot eenvoud. Luther combineerde deze thema's op een wijze die nog niet eerder was vertoond.

Zijn denkbepelden waren echter ook zo krachtig omdat ze erop lagen te wachten te worden ontdekt. In oktober 1517 werd Luther vanuit het verborgene een publiek persoon. Niet omdat hij preekte over vrije verlossing, maar omdat zijn nieuwe theologie de financiële praktijken van zijn aartsbisschop in een bijzonder kwalijk daglicht zette. Hij verwierp ze en wilde een debat over de achterliggende principes ervan. Het was vanzelfsprekend dat de Duitsers al in een heel vroeg

stadium hun conclusies trokken, gewend als ze waren aan een strijd tussen een corrupt systeem en dappere, vrome geleerden. Luther was de nieuwe Reuchlin. Zelfs Erasmus steunde hem. Het ontluikende schandaal woekerde meer dan een jaar voort tot duidelijk werd dat Luther niet alleen opriep tot een morele hervorming en tot goed wetenschap bedrijven, maar ook tot een volstrekt nieuwe opvatting over wat het betekent om christen te zijn.

Reuchlin was vooral een symbolisch figuur geweest. De spotdichten die de reputatie van zijn tegenstanders hadden verwoest, waren van de hand van anderen. Maar Luther ontdekte in 1518 dat hij kon schrijven: toegankelijk, indringend, verheffende extase vermengend met een onverzoenlijke straatmentaliteit. Hij had een talent voor onvergetelijke beelden en analogieën, alsook voor paradoxen waardoor zijn argumenten vrijwel onweerlegbaar leken. Zoals een goede wetenschapper betaamde, kon hij dat in het Latijn, maar ook in prachtig Duits, zodat hij lezers bij de keel greep en ze in het debat betrok.

De nieuwe boekdrukkunst had haar eerste meester gevonden. Rond deze tijd bestond de praktijk van het drukken met zetsel al ruim zestig jaar. De sector kwam tamelijk gedegen over. Er werden voornamelijk lijvige juridische, medische en liturgische boeken gemaakt, waarvoor een voorspelbare, structurele markt bestond. Luther kreeg echter te maken met een nieuw literair genre: het massapamflet ofwel korte, goedkope en in grote aantallen gedrukte vlugschriften. Een pamflet kostte in het zestiende-eeuwse Duitsland ongeveer evenveel als een kip, maar leverde een langer en kruidiger genot op. Nooit eerder waren dergelijke piepkleine boeken ter beschikking gekomen van het grote publiek. Drukkers die op deze ontwikkeling inhaakten, verdienden een fortuin. Luthers boeken veranderden de regels van het religieuze debat. Dit debat behoorde een steekspel te zijn voor geïnterformeerde personen die dat spel op de universiteit speelden binnen de beschaafde, schemerige grenzen van het Latijn. Luther gooide de poorten echter wagenwijd open. Nu kon iedereen die Duits kon lezen of iemand kende die Duits kon lezen, zich in het debat mengen. Nu al was het protestantisme bezig met het slechten van muren.

Luthers literaire wapenfeit is uniek in de geschiedenis van de mens. Mocht dit overkomen als een buitenissige uitspraak, kijk dan maar eens naar de cijfers. Tijdens zijn dertigjarige loopbaan schreef Luther meer dan 544 boeken, pamfletten of artikelen – dat komt neer op gemiddeld één publicatie per drie weken. Zijn hoogtepunt viel in het jaar 1523, toen hij er 55 schreef. In datzelfde jaar werden er 390 verschillende drukken uitgegeven van zijn boeken, zowel nieuw als oud. Luther was in zijn eentje verantwoordelijk voor meer dan 20 procent van de totale hoeveelheid pamfletten die in de jaren twintig van de zestiende eeuw van de drukpers kwamen. Een wetenschapper heeft een optelsom gemaakt van het aantal pamfletten dat zijn rivalen en aanhangers hebben geproduceerd. Hij concludeerde dat tussen 1518 en 1525 de top zeventien pro-Luther pamfletschrijvers gezamenlijk 807 exemplaren schreven terwijl Luther er 1456 op de markt bracht – bijna twee keer zoveel als alle anderen samen.⁴ In de moderne geschiedenis heeft geen enkele revolutionaire leider – zonder de hulp van censuur of staatssteun – een massabeweging op een vergelijkbare manier gedomineerd als Luther.

Luthers tegenstanders konden alleen maar met open mond toekijken. Met afschuw vervuld schreef een kerkfunctionaris in 1521: ‘Het regent dagelijks Lutherboeken; niets anders verkoopt.’ In zeven jaar tijd werden er in Duitsland slechts driehonderd anti-Luthergeschriften gepubliceerd. De drukkers van deze boeken klaagden dat ze ‘ze niet eens konden weggeven’. Meer dan de helft was in het Latijn geschreven en dus niet voor het grote publiek bestemd. (Slechts 20 procent van Luthers werken was in het Latijn.) De gevestigde orde was volstrekt onvoorbereid op de golf boeken die haar overspoelde. Wie kon ze dat kwalijk nemen? Niemand had ooit zoiets meege maakt. Niemand zou dat ook ooit weer beleven.⁵

Desondanks had de rust moeten terugkeren. De kerk had in het verleden massabewegingen in zich opgenomen en ingelijfd. Als er zoveel christenen werden aangesproken door Luthers ideeën, dan konden ze na wat dressuur toch weer met open armen in de kudde worden opgenomen?

Decennialang koesterden veel katholieke christenen de hoop op verzoening en spanden zich daar ook voor in. Vanuit een modern perspectief blijft het ‘wat als...’ een uitdagende gedachte. Was de gehele kwestie slechts een groot, vervelend misverstand? Ik denk van niet. Luthers denkbeelden waren zo radicaal van aard dat de katholieke kerk zich binnenstebuiten had moeten keren als zij ze had geaccepteerd. En Luther was niet iemand die zomaar kon worden gedresseerd. Maar misschien had hij buitenspel gezet en geïsoleerd kunnen worden als zijn tegenstanders voldoende geslepen en vooruitziend waren geweest om een aantal van zijn ideeën te annexeren.

In plaats daarvan probeerden ze hem de kop in te drukken. Hij was zijn protest in oktober 1517 begonnen met een aantal ‘stellingen’: korte doch krachtige uitspraken die zijn denkbeelden samenvatten. Dit was een standaardmethode om een academisch debat te beginnen en Luther had met dat bijltje al meer gehakt voor andere onderwerpen. Nu waren het 95 stellingen en het onderwerp was de verkoop van aflaten: documenten waarin de kerk Gods genade beloofde te verlenen in ruil voor een liefdadigheidsgift. Een groot aantal weldenkende christenen vond dat de aflaathandel stonk. En wel zoveel dat de verkoopcijfers daalden en de aflaatverkopers hun inspanningen moesten verdubbelen en hun retoriek nog verder moesten opblazen. Sinds begin 1517 had Luther gepreekt tegen de aflaten. Het is onduidelijk of het waar is, maar volgens de overlevering heeft hij zijn stellingen in oktober op de deur van de kasteelkerk in Wittenberg gespijkerd.⁶ Belangrijker is dat hij een kopie stuurde naar aartsbisschop Albrecht, de sponsor en tevens een van de personen die het meest profiteerden van de lopende aflaatcampagne.

Het was een uitdaging die niet kon worden genegeerd en omdat Luther weigerde bakzeil te halen, escaleerde de twist gestaag. In 1518 en 1519 vond een reeks georganiseerde debatten plaats tussen Luther en steeds zwaardere theologische tegenstanders. Voor Luther waren deze gesprekken ongelooflijk frustrerend. Hij wilde praten over Gods genade, over waarachtig berouw, en over het feit dat muggenzifterig legalisme volledig in het niet viel bij Christus’ ongelooflijk geschenk

van verlossing. Maar zijn tegenstanders lieten dat niet toe. Vanaf het begin beschuldigden ze hem ervan zijn superieuren in twijfel te trekken terwijl hij ze moest gehoorzamen. Platvloerse financiële overwegingen speelden een rol: door de aflaathandel te bekritisieren ondermijnde Luther een belangrijke inkomstenbron. Ook was sprake van institutionele wedijver: de dominicanen, waakhonden van de orthodoxie, wantrouwden Luthers populaire augustijnenorde. Na het eerste debat (1518) werd Luther naar Rome ontboden om terecht te staan voor ketterij. Hij ging niet. Na het tweede debat eiste de paus van Luther als teken van gehoorzaamheid dat hij het officiële beleid over aflaten accepteerde. Opnieuw weigerde Luther. Hij stond erop dat de paus met argumenten kwam en niet met bevelen. De gevestigde orde had besloten dat dit een zaak voor juristen en niet voor theologen was. Maar als er één ding was waar Luthers theologie zich tegen verzette, dan was het de wet.⁷

De meesten van ons zouden zijn bezweken in Luthers plaats. Misschien uit behoedzaamheid: een aanklacht van ketterij is een serieuze zaak. Of misschien omwille van ons geweten: als de kerk, de vertegenwoordiger van Christus op aarde, ons beveelt te zwijgen, wie zijn wij dan om daartegen in te gaan? Maar Luther genoot ervan behoedzaamheid overboord te gooien en ook zijn geweten volgde een ander ritme. In 1518 en 1519 ontdekte hij in zichzelf een ongekende, onvermurwbare koppigheid. Hoe meer hij werd aangevallen, hoe dieper hij zijn hakken in het zand zette.

In het derde debat – een volwaardig academisch dispuut in Leipzig (1519) – stond hij oog in oog met zijn bekwaamste tegenstander: Johannes Eck Ingolstadt. Eck had weinig hoop dat Luther zou inbinden en probeerde hem te ontmaskeren als een ketter. Hij ging in op de veronderstelde punten van overeenkomst tussen Luther en de Tsjechische theoloog Johannes Hus die in 1415 wegens ketterij ter dood was gebracht. Luther erkende uiteindelijk dat er punten van overeenkomst waren en hij gaf zelfs toe dat hij de overtuigingen aanhing waarvoor Hus was veroordeeld.

Toch week Luther geen duimbreed van zijn standpunt. Indien

wat hij geloofde niet verenigbaar was met wat de kerk verordonneerde, dan moest de kerk het bij het verkeerde eind hebben. Voor zijn tegenstanders getuigde dat van een groteske potsierlijkheid. Luther gaf de voorkeur aan zijn eigen, kwetsbare mening en niet aan het collectieve gewicht van de kerk die al eeuwen door de Heilige Geest werd geleid. Het was een schoolvoorbeeld van ketterij: moedwillige ongehoorzaamheid. Maar Luther ervoer het als een bevrijding. Als de gezaghebbendste decreten van de kerk verkeerd konden zijn, dan was er niets meer wat hem kon scheiden van Gods liefde. Hij beseftte nu pas hoe ver hij moest gaan. Het was Eck gelukt om Luther uit de kerk te drijven, maar dat had uiteindelijk niet het beoogde effect. Was 1517 het beginpunt van het schandaal rond Luther, dan was 1519 het daadwerkelijke geboortjaar van het protestantisme.

Luther was nu gebrandmerkt als een zuivere ketter en had moeten worden gearresteerd en aangepakt. Hij werd gered door de politiek. Rome had urgenter problemen dan dit gekibbel tussen Duitse monniken. De keizer van het Heilige Roomse Rijk Maximiliaan I was al jarenlang doodziek. Vanaf 1514 nam hij zelfs op al zijn reizen zijn doodskist mee. Al lang voordat hij eindelijk in januari 1519 stierf, waren plannen beraamd voor zijn opvolging. De keizerlijke titel was namelijk niet erfelijk; de nieuwe keizer moest worden gekozen door zeven Duitse vooraanstaande prinses en bisschoppen. Sinds 1440 hadden ze steeds een lid van de Oostenrijkse Habsburg-dynastie gekozen, maar er was niets wat hen ervan kon weerhouden een ander te kiezen, en nu bestond er een goede reden om dat te doen. De achttien jaar oude Habsburg-kandidaat Karel was ook koning van Spanje en de Lage Landen. Het was een beangstigend vooruitzicht dat één man een dergelijk groot gebied zou controleren, en dat gold zeker voor de paus. De koning van Frankrijk was een serieuze rivaal. Zelfs Hendrik VIII van Engeland werd in overweging genomen. De naderende verkiezing overschaduwde alle andere zaken.

Het was toevallig zo dat Frederik van Saksen een van de zeven keurvorsten was. Hij was Luthers vorst en de stichter van de Universiteit van Wittenberg. Frederik had een wonderbaarlijke relatie met

Luther. De mannen hebben elkaar nooit ontmoet; ook zag Frederik, een hartstochtelijk verzamelaar van heilige relikven, eigenlijk nooit het belang van Luthers theologische denkbeelden in. Desondanks besloot hij om de beroemde geleerde aan zijn universiteit met hand en tand te verdedigen. Het aspect ‘beroemd’ speelde daarin ongetwijfeld een grote rol. Luther had Wittenberg ook op een positieve manier op de kaart gezet, aangezien de stad nu topacademici en eminente studenten aantrok en dat leverde de stedelijke drukkerijen een prominente positie op. Vanuit dit oogpunt was Frederiks bescherming een bijeffect van Luthers aantrekkingskracht voor de massa, maar Frederik wilde ook principieel geen interferentie van buitenaf toestaan. En in 1518-1519 deden Frederiks wensen ertoe. Voor de aanstaande keizerlijke verkiezing werd zijn stem als cruciaal beschouwd. Hij werd zelfs gezien als een mogelijke kandidaat. Als hij op dit moment een veronderstelde ketter een schuilplaats wilde bieden, zou niemand hem daarop aanspreken.

Uiteindelijk werd op 28 juni 1519 Karel unaniem gekozen tot keizer Karel v. Maar het kwaad was al geschied. Het cruciale dispuut in Leipzig vond plaats op het moment dat de verkiezing werd gehouden. Frederik had ervoor gezorgd dat Luthers persoonlijke gewetenscrisis genoeg tijd had gekregen om uit te groeien tot een massabeweging die de volledige gezagsstructuur van de kerk bedreigde.

In 1520 schreef Luther een reeks traktaten waarin hij de kern van zijn denkbeelden uiteenzette. Zijn legioen van lezers verslond ze alsof het de afleveringen van een spannend feuilleton waren. *Over de vrijheid van een christen* is een extatische beschrijving van zijn gedachten over Gods genade. Andere boeken beschimpten de kerkelijke hiërarchie en de corruptie die daaruit voortkwam. Luther verkondigde dat de kerkelijke ceremoniën en sacramenten een grote oplichterstruc waren, waarmee de christenen eerst werden kaalgeplukt voordat ze naar de hel werden verbannen. Hij hield vol dat alle christenen zowel het recht als de verantwoordelijkheid hadden om de kerk te hervormen en dat ze, ongeacht wat de priesters zeiden, daarnaar moesten handelen. Het onderscheid tussen priesters en le-

ken was in feite betekenisloos. Elke christen is een priester. Aan het einde van het jaar verbrandde hij vol trots de pauselijke bul die hem tot ketter veroordeelde.

Zijn vijanden waren toen eindelijk begonnen de rijen te sluiten. In oktober 1520 nam de nieuwe keizer Karel v zijn keizerlijke titel aan. Luther had tot nu toe heel veel geluk gehad, maar de wettelijke macht kwam steeds dichterbij. Een Rijksdag – het hoogste wettelijke orgaan binnen het keizerrijk – zou plaatsvinden in de stad Worms in het zuidwesten van Duitsland. Luther werd ontboden om daar hoogstwaarschijnlijk veroordeeld te worden. Hij kreeg de belofte dat hij onder vrijgeleide de reis van Wittenberg naar Worms kon maken, maar een dergelijke belofte was niet noodzakelijk bindend voor veroordeelde ketter. Johannes Hus, nog door Luther geprezen in Leipzig, was op de brandstapel beland ondanks een vergelijkbare vrijgeleide. Luther wachtte niet anders dan hetzelfde lot en vrienden drongen er bij hem op aan om niet te gaan. Naarmate de Rijksdag naderde, laat zijn correspondentie een innerlijk verscheurde man zien. Uiteraard was hij bang en zenuwachtig. Hij bad intens voor zijn veiligheid, maar twijfelde eraan of zijn gebeden zouden worden verhoord. Maar hij kon zich ook verheugen op de Rijksdag als een apocalyptische confrontatie waar hij eindelijk kon getuigen van zijn stellingen, ze kon verzegelen met zijn bloed en de martelaarskroon kon ontvangen. En dus vertrok hij naar Worms, net zoals Christus naar Jeruzalem ging. Het was een reis van ruim 480 kilometer. Onderweg stopte hij om te preken. Toen hij werd gewaarschuwd voor de hem wachtende dreiging, antwoordde hij dat als er evenveel duivels in Worms waren als dat er dakpannen op daken lagen, hij nog zou gaan. Hij arriveerde op 17 april 1521 en ontdekte dat de daken niet waren bezaaid met duivels, maar met aanhangers en toeschouwers. De straten waren zo bomvol dat er geen doorkomen aan was. Hij werd uiteindelijk naar de Rijksdag meegetroond en verscheen daar voor de hoogste edelen van het keizerrijk.⁸

Luther had verwacht dat hij de lang uitgestelde discussie over Gods genade kon voeren. Opnieuw gebeurde dat niet. Hij werd alleen geconfronteerd met zijn boeken en gevraagd om afstand te doen van

de ketterijen daarin. Tot ieders verrassing, ook van hemzelf, vroeg Luther 24 uur bedenktijd. Dit onverwachte verzoek werd ingewilligd en deed de hoop rijzen dat hij alsnog zou toegeven. De enige bewaard gebleven brief die hij die nacht schreef, geeft aan dat een dergelijke hoop geen totale onzin was. Hij schreef: ‘Met Christus’ hulp zal ik tot in alle eeuwigheid niets en dan ook niets herroepen.’⁹ Blijkbaar was hij bang dat hij zou breken. Het kan hem worden vergeven dat het gezelschap van hoge edelen enigszins overweldigend was.

De volgende middag keerde hij terug, maar men liet hem twee uur buiten het paleis wachten. De menigte dromde om hem samen. Stemmen schreeuwden dat hij moest volhouden. Iemand riep: ‘Gezegend is de schoot die jou droeg.’¹⁰ Ten slotte mocht hij naar binnen en werd de vraag van de vorige dag opnieuw aan hem gesteld. Hij antwoordde voorzichtig. Ja, dit waren zijn boeken. Moest hij afstand van ze nemen? Maar alleen als op basis van de Bijbel en de Bijbel alleen kon worden aangetoond dat hij het bij het verkeerde eind had. Anders was zijn geweten de gevangene van het Woord van God. Hij kan zelfs – zoals een getuige vele jaren later beweerde – hebben afgesloten met een beroemde uitroep over zijn hulpeloosheid: ‘Hier sta ik. Ik kan niet anders.’

Luther dacht nog vaak aan dit moment terug. Achteraf gezien zaten zijn ‘nederigheid en respect’ hem dwars. Hij verweet zichzelf dat hij ‘zijn geest in bedwang’ had gehouden. Hij beloofde dat ‘ze andere dingen te horen zouden krijgen als hij weer voor hen moest verschijnen’.¹¹ Met andere woorden, Luther was niet bepaald de brullende leeuw zoals de protestante overlevering het graag wil voorstellen. Na deze beroemde woordenwisseling voerde hij een week lang een debat met een indrukwekkend gezelschap Duitse prelaten en prinses. Ze hadden zoveel te bespreken dat de keizer zijn vrijgeleide verlengde met 48 uur, zodat de discussie kon doorgaan. Maar tevergeefs. Niemand wilde toegeven. Luther werd dan ook als ketter veroordeeld en vogelvrij verklaard. De jonge keizer, rechtschapen, behoedzaam en enigszins naïef, kwam zijn vrijgeleide na. Luther verliet Worms op 26 april. Hij had geen gelijk gekregen noch zijn martelaarschap verworven. De Rijksdag van Worms zou echter het epicentrum van

zijn leven blijven en was kenmerkend voor de toekomstige reformatie: een nederige, onwrikbare trotsering van de gehele wereld in naam van de Bijbel en het geweten.

‘Gevangene van het Woord van God’

Een deel van Luthers prestatie in Worms was dat hij met onvergetelijke intensiteit een nieuwe vorm van theologie beoefende, die het protestantisme sindsdien heeft bepaald. Tijdens de Rijksdag zei de secretaris van de aartsbisschop van Trier Johannes Eck (een andere Eck dan in Leipzig) dat Luther ‘volledig gestoord’ was. Dit was niet zomaar wat gescheld. Eck was daadwerkelijk gechoqueerd. Luther had geëist dat zijn dwalingen moesten worden bewezen aan de hand van de Bijbel en Eck legde dan ook de vinger op het evidente probleem:

Als we toestaan dat iedereen die twijfelt aan de concilies en de gangbare manier van denken van de kerk aan de hand van Bijbelpassages van het tegendeel moet worden overtuigd, dan zullen we niets in het christendom hebben dat vaststaat of dat besloten is.¹²

Als het individuele geweten immers soeverein is, hoe kunnen christenen het dan ooit nog ergens over eens zijn? Ecks punt was in feite onweerlegbaar. Het grootste deel van dit boek zal gaan over de eindeloze meningsverschillen die hij zeer correct heeft voorspeld. Sommige protestanten hebben gepoogd zijn kritiek te negeren. Anderen hebben haar omgedraaid: indien het individuele geweten niet soeverein is, hoe kan iemand zich dan eigenlijk christen noemen?

Maar het is van belang om het bijzondere van Luthers positie in Worms op te merken. Hij baseerde zich op twee autoriteiten die volgens hem zeer nauw met elkaar waren verbonden: zijn eigen geweten en Gods Woord. Dat Woord hield zijn geweten gevangen en het was veilig noch correct om ongehoorzaam te zijn aan het geweten.

De rol van de Bijbel hierin was cruciaal. Het zou inderdaad vreemd overkomen als alleen een beroep werd gedaan op een innerlijke overtuiging. Maar de gerenommeerde Bijbelwetenschapper Luther vond dat hij een geheel nieuwe positie innam tegenover de Bijbel. Zijn bezielende, maar eigenlijk open voorstel om zichzelf te onderwerpen aan het Bijbelse gezag werd de daaropvolgende jaren overal nagevolgd. Dit is het principe van ‘de Schrift alleen’: de overtuiging dat de Bijbel de enige en absolute autoriteit is en dat alle gelovigen gelijk zijn voor de Bijbel. Het wordt vaak beschouwd als het centrale, leidende beginsel van het protestantisme.¹³ Hoewel het ongetwijfeld een overtuigend denkbeeld is, is dit echter niet het volledige verhaal. Luthers relatie met de Bijbel was veel subtieler dan dat.

Wat Luthers positie zo ongelooflijk maakte, was niet dat hij de Bijbel belangrijk maakte – dat is niet vreemd voor een christen; het choquerende was echter dat hij de Bijbel boven al het andere plaatste. Hij behandelde de opvattingen van de vroege kerkvaders en van modernere geleerden, zelfs van de kerkconcilies, met veel respect, maar hij liet zich daardoor niet inperken. Uiteindelijk was alles buiten de Bijbel, ook iemands interpretatie van de Bijbel, slechts een mening. Dit was het echte, onwrikbaar radicale standpunt van het protestantisme: de bereidheid om vragen te stellen bij elke menselijke autoriteit en bij elke traditie. De Engelse ‘Thirty-Nine Articles’ verwoordden een halve eeuw later dezelfde geest met een behoedzame dubbele negatie:

De Heilige Schrift bevat alle noodzakelijke dingen voor verlossing: dus alles wat er niet in staat of er niet door bewezen kan worden, is niet [...] noodzakelijk of vereist voor verlossing.

Dus niet: alles in de Bijbel is van wezenlijk belang, maar: niets wat niet in de Bijbel staat, is van wezenlijk belang.

Op een elementair niveau was dit een briljante zet. In een christelijke maatschappij die altijd de Bijbel had vereerd en die door een academische modieuze voorkeur voor klassieke teksten de oorspronkelijke Bijbeltekst had herontdekt, een maatschappij die er rijp voor

was om de kerkelijke hiërarchie af te meten aan haar eigen idealen en ontdekte dat deze tekortschoten – in deze context kwam een monnik en doctor in de theologie zeer overtuigend over als hij deze positie innam en de Bijbel stelde tegenover alle krachten van de gevestigde orde. Erasmus had opgeroepen tot een eenvoudig christelijke leven op basis van de Schrift. Wat kon er eenvoudiger zijn dan de kreet ‘de Schrift alleen’? Het bood Luther de ruimte om elke autoriteit te verwerpen die de kerk in de strijd bracht terwijl hij zich wel onderwierp aan de hoogste autoriteit. Nog beter was dat het gezag waaraan hij zich onderwierp niet terug kon praten. Erasmus zou al snel beweren dat dit gebruik van de Bijbel iets was voor ruziezoekers; ze maakten van de Bijbel een stok waarmee de vijand kon worden geslagen. Protestanten hebben nadien altijd de Bijbel als wapen tegen buitenstaanders gebruikt, maar ook tegen elkaar.

Dit is echter te cynisch. Luther was een uitstekende straatvechter met de Bijbel in de hand, maar dat was niet de reden waarom hij de Bijbel zo waardeerde. We moeten daarentegen opmerken hoe ogenschijnlijk los en vrij Luther omging met de Bijbel; een manier die veel moderne protestanten zou choqueren. Het is niet echt verrassend dat hij de zogenoemde deuterocanonieke of apocriefe boeken van het Oude Testament schraptte, zoals Tobit, Wijsheid van Jezus Sirach en Makkabeeën, die alleen in het Grieks waren overgeleverd en niet in het Hebreeuws. Een groot aantal Bijbelwetenschappers was dat met hem eens, ofschoon het ook goed uitkwam dat zo enkele lastige theologische gedeelten in rook opgingen. Toch ging hij ook op een niet mis te verstane wijze met de rest van het Oude Testament om. Zo wilde hij het boek Esther eruit verwijderen. Hij vond dat de twee boeken Koningen betrouwbaarder waren dan de twee Kronieken. Hij twijfelde eraan dat grote delen van het Oude Testament waren geschreven door de veronderstelde auteurs en hij ging ervan uit dat veel oudtestamentische teksten corrupt waren. Hij dacht dat het grootste deel van het boek Job fictie was en dat de profeten soms fouten hadden gemaakt. Hij trok ook de enorme getallen in de verhalen van het Oude Testament in twijfel.¹⁴

Wat betreft het Nieuwe Testament toomde Luther zich slechts iets meer in. Hij is beroemd om het afkraken van de brief van Jakobus, wiens leer over de rol van het geloof en goede werken niet goed strookte met zijn eigen leerstellingen. Hij noemde het een 'brief van stro' en beweerde dat het 'de Bijbel verknoeide' en 'niet veel voorstelde'. Hij zei ooit tegen een student: 'Ik zou Japie wel in de kachel willen gooien.' In Luthers Bijbel stond Jakobus niet meer op de gebruikelijke plek, maar aan het einde van het Nieuwe Testament, net als drie andere boeken waarvan hij betwijfelde of ze wel waren geschreven door een apostel (De brief aan de Hebreëen, De brief van Judas, Openbaring). Andere delen van de Bijbel overlaadde hij met een bijna beangstigend favoritisme. Het evangelie van Johannes was voor Luther 'het enige, uitmuntende, waarachtige en belangrijkste evangelie, dat zeer zeker de voorkeur moet krijgen boven de andere drie'.¹⁵ Dit alles wekt de suggestie dat hij de neiging had om te negeren wat hij afkeurde, te kiezen wat hij wilde, en dat noemde hij dan het Woord van God.

Juist deze onbeschaamdheid laat ons zien dat dit niet het gehele verhaal was. Luther ging op deze manier met de Bijbel om door wat hij dacht wat de Bijbel was. Er bestaat geen twijfel over hoeveel hij te danken had aan de Bijbel. Daar had hij de leerstellingen gevonden die de rest van zijn leven zouden bepalen. Deze leerstellingen vormden volgens hem het ware hart van de Bijbel. In 1530 adviseerde hij Bijbellezers:

Ontdek en worstel met de kern van onze christelijke leer, waar deze ook maar in de Bijbel kan worden gevonden. En dit is de kern: dat zonder enige verdienste, als een geschenk van Gods zuivere genade in Christus, we rechtvaardigheid, leven en verlossing verwerven.¹⁶

Dat was zijn boodschap: de Bijbel, het goede nieuws van Christus' kruisdood en verrijzenis. De reden dat hij de brief van Jakobus stro noemde was dat er ondanks al het serieus gemoraliseer 'geen letter over Christus in staat'.

Dat is de reden waarom Luther in Worms zei dat zijn geweten een gevangene was van het Woord van God en niet van de Bijbel. Deze twee zijn namelijk niet hetzelfde. Het evangelie van Johannes leert dat Jezus Christus het mens geworden Woord van God is. Volgens Luther was de Bijbel dit Woord van God ‘in letters’, gekleed in een lichaam van inkt en lompenpapier.¹⁷ Een groot deel van de inhoud was bijkomstig, onbelangrijk. Als dat betekende dat er duidelijke fouten of tegenstellingen in stonden, dan was dat net zo irrelevant of de kleren van Jezus hem hadden gepast. De boodschap was wat telde.

Luther gebruikte zijn Bijbel om veldslagen te voeren. Hij deed dat met groot genoegen, maar bovenal was hij een geliefde, geen straatvechter. De Bijbel had hem laten kennismaken met zijn geliefde en daarom koesterde hij hem als een liefdesbrief. Hij begreep hem vanuit dit perspectief van liefde. Alles wat niet vanuit dat perspectief kon worden gelezen, was niet van belang. De Bijbel moest niet worden geanalyseerd als een wetenschappelijke tekst, maar er moest naar worden gekeken als een groots kunstwerk.¹⁸ Dit was de enige manier waarop het Woord van God kon spreken tot de ziel; dat was ook de reden waarom elke andere autoriteit moest worden verworpen. Net als een groots kunstwerk was voor Luther de kracht van de Bijbel vanzelfsprekend. Tenzij – hoewel onmogelijk – iemand hem ervan had kunnen overtuigen dat hij niet had gezien wat hij had gezien; dan hoefde er niets meer te worden gezegd. Het onoplosbare probleem echter na Worms was dat niet iedereen die naar een groots kunstwerk kijkt dezelfde boodschap ziet.

Hoewel Luther veilig uit Worms kon vertrekken, kreeg hij slechts een voorsprong aangeboden. De rest van zijn leven zou hij een voortvluchtig man zijn, bewust van de veroordeling die de Rijksdag over hem had uitgesproken. Het directe gevolg was dat hij halverwege zijn terugreis werd gekidnapt door wat een roversbende leek. Zijn reispartners waren diep geschokt, maar Luther was ervan op de hoogte gebracht. De ‘kidnappers’ werkten namelijk voor zijn beschermheer, de keurvorst Frederik. Ze brachten hem snel naar het kasteel Wartburg bij Eisenach, waar hij zich bijna een jaar verborgen hield.

Zijn ontvoerders namen uitgebreid maatregelen om zijn verblijfplaats geheim te houden; ze verspreidden zelfs het gerucht dat hij naar Bohemen was gevlucht.¹⁹ Hij verving zijn monnikspij voor de kleding van een landedelman en liet zijn haar groeien en zijn baard staan: een vermomming, maar ook meteen een stellingname over de christelijke vrijheid die hij predikte. Hij schertste ook dat door dit isolement hij een veel waarachtiger monnikenleven leidde dan voorheen. Tijdens deze periode van opsluiting verspilde hij geen tijd: naast allerlei andere projecten vertaalde hij het Nieuwe Testament in het Duits. Maar het borrelde vanbinnen. De eerste weken was hij nog ‘dronken van vrije tijd’,²⁰ maar al snel piekerde hij over wat er allemaal gebeurde tijdens zijn onverwachte afwezigheid.

Luther vertoonde al wat een permanent kenmerk zou worden van het protestantisme: een teergevoelige combinatie van nederigheid en arrogantie. De nederigheid was gemeend. Luther vond van zichzelf dat hij de grootste zondaar was. Hij smeekte zijn volgelingen om zichzelf christenen en niet ‘lutheranen’ te noemen.

Wie is Luther? Het is helemaal niet mijn leer. Ik ben niet voor iemand gekruisigd [...] Hoe zou dan ik, zielig, stinkend aas voor maden dat ik ben, er aanleiding toe kunnen geven dat mensen de kinderen van Christus aanduiden met mijn ellendige naam?

Hij ontkende dat het succes van de beweging op zijn conto kon worden geschreven. In 1522 zei hij hierover:

Ik leerde, predikte slechts, en schreef Gods Woord; voor de rest heb ik niets gedaan. En terwijl ik in Wittenberg sliep of bier dronk met mijn vrienden [...] verzwakte het woord het pausdom, zoals geen enkele prins of keizer dat ooit eerder had gedaan. Ik heb niets gedaan; het woord heeft alles gedaan.²¹

Vintage Luther, inclusief het bier. Ondank al deze nederigheid is er sprake van enkele gewaagde beweringen. Zijn leer is de leer van

Christus; hij schreef Gods Woord. In toenemende mate beschouwde Luther zichzelf niet slechts als een theoloog, maar als een profeet die door God was geroepen om het pausdom omver te werpen. Voor een onbekende geleerde die een ongekende massabeweging in het leven had geroepen, die de gezamenlijke krachten van de kerk en staat trotseerde, en die zag hoe beide bezweken door zijn invloed, was dit alles heel bedwelmend. Nu stond hij door zijn isolement aan de zijlijn. Zijn boeken werden nog steeds en masse gepubliceerd, maar er was een gevaarlijk vacuüm – met name in Wittenberg, het oog van de storm.

Wittenberg werd nu gedomineerd door Luthers bondgenoten. De belangrijkste was Philipp Melanchthon, die door alle partijen werd erkend als een van de briljantste geesten van zijn tijd. Deze exotische naam is een teken van zijn tijd. Hij werd geboren met de degelijke Duitse achternaam Schwarzerd, maar zijn oudoom Johannes Reuchlin opperde dat hij zijn naam in het Grieks moest vertalen, een gangbaar gebruik tijdens de renaissance. In 1518 regelde Reuchlin dat ook zijn neef hoogleraar Grieks in Wittenberg kon worden. Luther was meteen diep onder de indruk van de dertien jaar jongere Melanchthon die nog maar 21 was. Hij zei dat hij nog nooit een boek had geschreven dat zo goed was als Melanchthons *Loci communes* ('Gewone plaatsen'), dat in 1521 verscheen. Het was Melanchthon die Luthers intense, chaotische theologische inzichten verwerkte tot een coherent systeem. Hoewel de twee mannen altijd goed met elkaar konden opschieten, kreeg Luthers vertrouwen in zijn jongere collega een knauw tijdens zijn ballingschap van 1521-1522. Melanchthon had zijn grip over Wittenberg verloren. Terwijl Luther enorm koppig was, was Melanchthon bedaard en redelijk – timide zelfs, fluisterden zijn vijanden. Luther vergeleek hun verschil in aanpak op de volgende manier: Melanchthon stak zijn vijanden met een speld, terwijl hij ze stak met een lans.²²

Melanchthon was timide, maar anderen in Wittenberg hadden het tegenovergestelde probleem. Na Luthers veroordeling in Worms namen enkelen van zijn medereizigers, onder aanvoering van de uni-

versiteitsrector Andreas Karlstadt, het heft in eigen handen. In september 1521 veranderden Luthers mede-augustijnen de manier waarop ze de katholieke mis vierden, het belangrijkste dagelijkse symbool van de theologie dat ze nu in twijfel trokken; uiteindelijk herschreven ze de Latijnse mis in het Duits. Sommigen verlieten het klooster. In januari 1522 trad Karlstadt zelfs in het huwelijk, waarbij hij voorbijging aan de oude katholieke eis dat de clerus in celibaat moest leven.

Een gespannen keurvorst Frederik riep op tot kalmte, maar deze nieuwe radicalen waren nog maar net in actie gekomen. In december 1521 kwamen drie mannen uit de mijnstad Zwickau in Wittenberg aan: een voormalige student en twee wevers. Ze beweerden dat God hen had uitverkoren tot profeten die het aanstaande einde van de wereld moesten verkondigen. Ook eisten ze ingrijpende hervormingen. In het bijzonder bekritiseerden ze de kinderdoop die niet in de Bijbel voorkwam, zoals ze terecht opmerkten. Intussen eisten Karlstadt en zijn medestanders de vernietiging van de katholieke afbeeldingen, altaren en relikwieën in alle kerken van de stad, zodat de gebouwen werden 'gezuiverd' van afgoderij en geschikt gemaakt voor de nieuwe kerkdienst. Uiteraard was dit zeer controversieel, maar toen de keurvorst het verbod en enkele zeer geëxalteerde stedelingen desondanks op eigen initiatief beelden kapotgooiden, kwam dit niet als heilig over, maar eerder als reltrapperij.²³

Luther was vervuld met afschuw. Ondanks zijn spiritueel radicalisme kwam dat deels omdat hij diep vanbinnen een conservatief was. Van nature wilde hij gehoorzamen aan rechtmatige autoriteiten, sociale hiërarchieën respecteren en de orde handhaven. Christelijke vrijheid betekende innerlijke vrijheid, niet politieke onrust. Hij had de autoriteiten getrotseerd, maar hij was een geleerde die door God was geroepen. Zelfbenoemde profeten als de Zwickauers en de iconoclasten konden met geen enkel excuus op de proppen komen voor hun handelen.

Nog veelzeggender was dat Luther de denkbeelden van deze ongeduldige hervormers haatte. Hij wilde de christenen bevrijden van regels en wetten, maar Karlstadt en de Zwickauers overlaadden het

christelijke geweten met nieuwe regels over doop en afbeeldingen. Luther wilde echter geen slechte wetten vervangen door goede wetten. Hij wilde de gelovigen tot boven de wet verheffen en ze plaatsen in het licht van de boodschap van liefde. In zijn ogen waren deze moraalridders *Schwärmer*, 'dweepers'. Een veelomvattende term, waaronder de komende decennia iedereen zou vallen die het met Luther oneens was.

In maart 1522 waagde Luther het terug te keren naar Wittenberg om daar de orde te herstellen. Als symbolisch teken kwam hij aan in zijn monnikspij, geschoren en met tonsuur. Een tijdlang sorteerde dat effect. Karlstadt werd beteugeld en vervolgens verbannen naar een obscure plattelandsgemeente. Dat Luther erin slaagde zijn opstandige collega's in het gelid te krijgen, bevestigde zijn geloof in het unieke karakter van zijn roeping.

Kon Luther de orde in één stad herstellen, de grotere beweging kon door niemand meer in toom worden gehouden. De jaren twintig van de zestiende eeuw vormden een revolutionaire periode. Iedereen kon zijn stem laten horen. Priesters, drukkers, marskramers, zelfs (zeer choquerend) vrouwen konden meedoen. In een meedogenloze en vrijwel onbeheersbare boekenmarkt kwam talent snel bovendrijven. Tussen 1518 en 1525 werden in Duitsland 51 antikatholieke boekwerken van de Neurenbergse schoenmaker Hans Sachs uitgegeven; slechts 20 minder dan de 71 van Philipp Melanchthon. In sommige delen van Duitslands justitiële lappendeken werden hervormde preken en drukkerijen verboden, maar predikers konden moeilijk worden tegengehouden, en voor boeken was dat vrijwel helemaal onmogelijk. De steden die de hervormers steunden, werden geconfronteerd met het dilemma van Wittenberg: hoe kon de reformatie daadwerkelijk worden ingevoerd? Tegen de tijd dat ook Luther zijn monnikskleed had afgelegd, zijn geloften vaarwel had gezegd door in het huwelijk te treden met een voormalige non, en een mis in het Duits had uitgevaardigd, was er een versplinterde, roerige, veelkoppige beweging die bestond uit talrijke verschillende, lokale reformaties in de naam van dezelfde Bijbel.

De reformatie van de dwepers

Achteraf gezien kunnen we drie brede hervormingsrichtingen herkennen die uit deze chaos zijn komen bovendrijven. Een richting baseerde zich rechtstreeks op Luthers aansprekende mengeling van spiritueel radicalisme en sociaal conservatisme. De andere twee richtingen waren minder verenigd. Een van deze twee had haar wortels in Zwitserland en Zuid-Duitsland en baseerde zich voornamelijk op Huldrych Zwingli, de stadspredikant van Zürich, en andere losjes met elkaar verbonden leiders. Op hen komen we terug in hoofdstuk 3. De laatste richting was onderling nog verdeelder. Het ontbrak haar aan leiders, oorsprong of leerstellingen. Wat haar kenmerkte was een gevoel: een radicale, ongeduldige vastberadenheid om Luthers denkbeelden over de futiliteit van de oude gebruiken tot in het extreme door te voeren. Tot deze radicale richting behoorden Karlstadt en de voormalige pastoor Thomas Müntzer uit Zwickau, die berucht werd nadat hij ervan was beschuldigd in maart 1524 een Mariaheilgdom in brand te hebben gestoken. De zomer van dat jaar had hij publiekelijk geëist dat de Saksische prinsen de wapens moesten opnemen ten faveure van de hervormers. Luther verwierp hem als een van de vele dwepers.

Müntzer was iets begonnen wat te groot voor hem werd om in de hand te kunnen houden. Het is nog steeds onduidelijk in hoeverre de door Luther ontstane religieuze onrust is verbonden met de Duitse Boerenoorlog (1524-1525): de grootste massale opstand in de Europese geschiedenis vóór de Franse Revolutie van 1789. De boeren klaagden al lange tijd over pachtprizen, rechten en bezittingen, maar de hervormingsgezinde predikers waren een essentiële katalysator. Plotseling verwierpen de boeren het lijfeigenschap als onverenigbaar met de christelijke vrijheid. Ze eisten dat het volk zijn eigen priesters kon kiezen en ze verkondigden dat de rijkdommen van de kerk aan iedereen toebehoorden. Luther had dit alles nooit beweerd, maar je hoefde zijn denkbeelden niet al te veel aan te passen om tot deze conclusies te komen. Het meest wijdverspreide eisenpakket, als eerste geaccepteerd door de boeren van Zwaben, sloot af met een bewuste

weerklink van Luther te Worms: ze beloofden zich terug te trekken als aan de hand van de Bijbel hun ongelijk kon worden bewezen.

Onder invloed van predikers als Müntzer stelde een aantal rebellen nog meer eisen. Afschaffen van privébezit: stond er niet in de Bijbel dat in de vroege kerk alles gezamenlijk bezit was? Doden van monniken en priesters: leerde de Bijbel niet dat afgodendienaars moesten worden gedood? Prinsen afzetten: beloofde de Bijbel niet een toekomstig koninkrijk van heiligen? Ook al speelden deze extremisten geen grote rol in de Boerenopstand, ze gaven aan het hele gebeuren een apocalyptische dimensie. Er was meer aan de hand dan alleen onvrede over pachtprizen en landbezit. Het moment was aangebroken om de juiste sociale orde te vestigen voor de aanstaande wederkomst van Christus.

Het pleit voor Luther dat hij hierover innerlijk verscheurd raakte. Begin 1525 schreef hij een *Vermaning tot vredelievendheid*, waarin hij een groot aantal eisen van de boeren terecht verklaarde, maar waarin hij ook waarschuwde dat een opstand niet de manier was om ze ingewilligd te krijgen. Christus volgen betekende ootmoedige onderwerping, niet plunderen en rebelleren. Zwaarmoedig en met een ongelooftig gebrek aan realisme adviseerde hij de boeren naar huis terug te keren en hun meerderen nederig te vragen om de zaken recht te zetten. Nadat duidelijk werd dat dit onmogelijk was, stak Luthers diepgewortelde sociaal conservatisme de kop op. In zijn volgende pamflet – *Tegen de moordende hordes van boeren en dieven* – barstte hij dan ook uit:

Niets is giftiger, gevaarlijker of duivelsler dan een rebel. Het is net als wanneer je een dolle hond moet doden. [...] Er is geen tijd om te slapen, geen moment voor geduld of erbarmen. Het is het moment voor het zwaard, niet voor genade. [...] Ik denk dat er geen duivel meer in de hel is, ze zijn allemaal in de boeren neergedaald. [...] Wie het kan, steek, sla neer, dood. Sterf je als je dat doet, dan is dat goed voor je! Een gezegender dood zal er nooit voor je zijn, want je sterft in gehoorzaamheid aan het goddelijke woord.

Ironisch is dat Luther in deze rechtvaardiging dezelfde apocalyptische termen gebruikte als Müntzer. Dit was geen tijd voor halfzachte compromissen: 'De vernietiging van de wereld kan elk moment plaatsvinden.' Het was tijd om je te wapenen tegen de krachten van de antichrist, ongeacht hoe deze zich vermommen.²⁴

Negen dagen nadat Luther zijn pamflet had geschreven, stonden op 15 mei 1525 vlak bij Frankenhausen de Thüringse boeren tegenover een Saksisch-Hessisch huurlingenleger. Voor het begin van de veldslag hield Müntzer een preek. Hij wees naar een regenboog als een voorteken van de overwinning en hij beloofde de boeren dat kogels hen niet konden verwonden. Intussen waren ze omsingeld door artillerie. De boeren probeerden naar de stad te vluchten, maar duizenden haalden dat niet en sneuvelden. De gewonden werden op het slagveld achtergelaten om daar te creperen. De stad gaf zich over, maar kennelijk niet snel genoeg. Er vonden op massale schaal represailles plaats. Een getuige schreef dat de triomfantelijke heren 'eropuit waren een woestenij achter te laten voor hun erfgenamen'. Müntzer had zich vermomd en verborgen, maar hij werd opgespoord en onthoofd. Enkele weken later leden de Zuid-Duitse boeren een aantal even catastrofale nederlagen. Waarschijnlijk zijn er tijdens deze verschrikkelijke oorlog meer dan tachtigduizend boeren gedood. Het staat buiten kijf dat de boeren met of zonder Luthers zegen zouden zijn verslagen, maar zijn morele verantwoordelijkheid voor de slachtpartij staat onomstotelijk vast.

Voor de hervormingsbeweging was de Boerenoorlog een ramp. Terecht of onterecht, de hervormingsgezinde predikers kregen er de schuld van. Het was geen toeval dat toen het geweld in september 1524 langzaam escaleerde, Erasmus uiteindelijk gedecideerd afstand nam van Luther. Zeer aannemelijk redeneerde hij dat Luthers leer over Gods genade geen ruimte openliet voor persoonlijke verantwoordelijkheid, zodat morele anarchie en sociale ineenstorting op de loer lagen. Als het geweten alleen door de Schrift kon worden bepaald, en daarbij tot dergelijk resultaten kon leiden, dan was de gezaghebbende, bindende interpretatie van de kerk misschien nog

niet zo slecht.²⁵ Aan het begin van de jaren twintig van de zestiende eeuw had de hoop bestaan dat een van de richtingen binnen de hervormingsbeweging de gehele oude kerk had kunnen vervangen, maar die hoop sneuvelde op het slagveld.

De nog in leven zijnde radicalen begonnen nu te preken over een terugtrekking uit de christelijke maatschappij om volmaakte gemeenschappen van heiligen te vormen in afwachting van het aanstaande laatste oordeel. Voor de meesten van hen vormde de volwassendoop het symbool voor deze afscheiding. Elke in het Nieuwe Testament beschreven doop gaat over volwassenen die hun geloof bekennen. Misschien moesten kinderen dus niet worden gedoopt? Dit betekende dat het christendom het al vanaf de tweede eeuw bij het verkeerde eind had en ook dat de gemeenschap van gelovigen slechts kon bestaan uit kleine, zelfverkozen groepen. Ook moest het ideaal van een universele kerk – een ideaal dat Luther en de meeste andere hervormers nog steeds nastreefden – worden ingeruild voor sektarisme. De eerste bekende volwassendopen vonden januari 1525 in Zürich plaats. ‘Anabaptisten’ ofwel wederdopers werden ze door hun vijanden genoemd, en aan vijanden hadden ze geen gebrek. Voor de katholieke kerk waren ze ketters, net als de rest. Voor Luther en de andere hervormers die wanhopig als respectabel wilden worden beschouwd, vormden de radicalen een gevaar dat de hervormingsbeweging in diskrediet kon brengen. Het was van het grootste belang en absoluut noodzakelijk om een haarscherpe lijn te trekken tussen henzelf en de extremisten.

Deze poging om een onderscheid te maken tussen de radicale wederdopers en de behouden en gematigde hervormers is opvallend succesvol gebleken. Tot op de dag van vandaag blijft het controversieel om de radicalen te omschrijven als protestanten. Toch is hun gedeelde nalatenschap onmiskenbaar. De leerstellingen van de wederdopers kwamen in grote mate overeen met die van het gevestigde, ‘bureaucratische’ protestantisme. Zelfs bij de kinderdoop waren openlijk vragen gesteld door enkele gematigde hervormers, tot het een te gevaarlijk onderwerp werd om over te spreken. Honderdtwin-

tig jaar later traden de baptisten – een nieuwe groep met duidelijke wortels in het gangbare protestantisme – in de voetsporen van de wederdopers door de kinderdoop te verwerpen, hoewel ze uit een volstrekt andere theologische traditie kwamen.

Luther baseerde zijn gematigde leerstellingen geheel en al op de Bijbel, maar dat deden de radicalen ook. En net als Luther deden ze dat als geliefden, want ook voor hen was de kernboodschap van de Bijbel Gods genade, en alleen vanuit deze genade kon de rest van de Bijbel worden geïnterpreteerd. Op dit punt spraken sommigen zich veel explicieter uit dan Luther. De Zuid-Duitse extremist Jörg Haugk klaagde dat ‘velen de Bijbelboeken accepteren alsof ze de essentie van de goddelijke waarheid [zijn], maar ze getuigen slechts van de goddelijke waarheid, die in het eigen innerlijk moet worden ervaren’. Hans Hut had de slachting bij Frankenhausen overleefd. Hij werd een aansprekend vertegenwoordiger van de wederdoperij. Voor zijn dood in de gevangenis (1527) beweerde hij dat de Bijbel, indien letterlijk opgevat, vol stond met tegenstellingen. Daarom kon hij alleen correct worden gelezen onder een directe inspiratie van de Heilige Geest. Op deze wijze konden theologisch niet-onderbouwde radicalen aan geleerden als Luther het hoofd bieden. Een autodidactische, anabaptistische prediker noemde de geleerden ‘Bijbeltovenaars’, want hun subtiele woordenzijferij verblindde hen voor de simpele waarheid.²⁶

Zowel Luther als de ‘dweepers’ staan symbool voor het protestantisme in actie. Ze werden gedreven door magnifieke religieuze inzichten die ze ontdekten door het lezen van de Bijbel, waardoor ze vervolgens leerden hoe ze de Bijbel moesten lezen. Beiden ontkenden dat geen enkele menselijke autoriteit hun kon overtuigen dat ze zich vergisten. De door Luther gepreekte christelijke vrijheid reikte verder dan hij had verwacht. Dat was zijn tragedie, maar wellicht ook zijn glorie.

Hoewel het jaar 1525 een rampjaar was, boekte Luther toch ook een overwinning. De eerste revolutie was voorbij. Maar voor de prinsen, stadsbesturen en mensen die de hervormingsgezinde preken hadden opgezogen, was het onvoorstelbaar om terug te keren naar de wereld van vóór 1517. Luther kwam erachter dat hij de representant was van

een veilige middenweg, het geaccepteerde gezicht van de reformatie. Dit was een uitkomst die hij noch iemand anders had verwacht. Zijn reformatie veranderde de kerk niet en evenmin werd de reformatie door de kerk verpletterd. In plaats daarvan vond er een de facto scheiding plaats. Een reeks Duitse en Scandinavische steden en gebieden verwierp de katholieke mis en hiërarchie, en gebod predikers om Luthers leer te verkondigen. Een nieuwe vorm van het christendom ontlook. Net als alle grote revoluties had Luthers revolutie gefaald. Net als alle grote revoluties had zijn revolutie echter ook een nieuwe wereld gecreëerd.